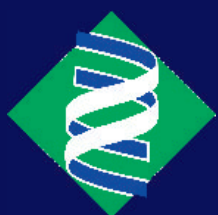
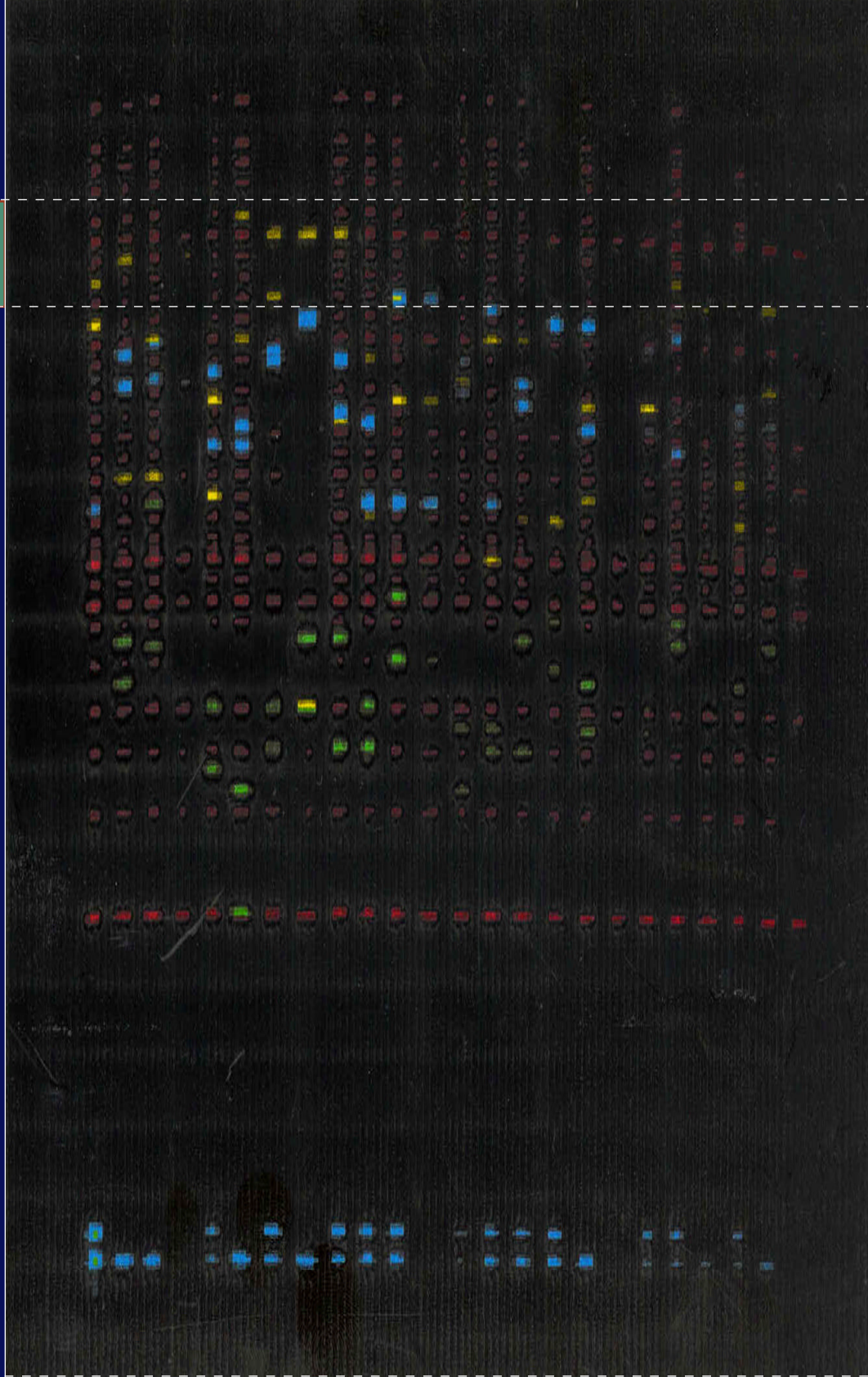

TEMAHEFTE

BIOTEKNOLOGIEMNDA

Rettsmedisinsk bruk av DNA-analyser

Ansvarlig redaktør: Sissel Rogne

Redaktør: Øyvind Giæver

Utgiver: Bioteknologinemnda

I. opplag (september 2001): 500. ISBN: 82-91683-09-3

Postadresse: Postboks 522 Sentrum, 0105 OSLO

Besøksadresse: Prinsensgt. 18, Oslo

Internett: <http://www.bion.no>

E-post: bioteknologinemnda@bion.no

Grafisk produksjon:
Bioteknologinemnda

Bioteknologinemnda er et frittstående, regjeringsoppnevnt organ og ble første gang oppnevnt i 1991. Nemnda er hjemlet i Lov om medisinsk bruk av bioteknologi og Lov om fremstilling og bruk av genmodifiserte organismer. Foruten å være rådgivende i saker som angår bruk av bio- og genteknologi i relasjon til mennesker, dyr, planter og mikroorganismer, skal nemnda bidra til opplysning og debatt.

I sine vurderinger skal nemnda spesielt vektlegge de etiske og samfunnsmessige konsekvenser ved bruk av moderne bioteknologi.

Bioteknologinemnda har 21 medlemmer og observatører fra seks departementer. Bioteknologinemnda har et budsjett på ca. 5 millioner kroner.

Forord

På Bioteknologinemndas møte 4. november 1999 vedtok nemnda å få utarbeidet et notat som setter DNA-analyser inn i en videre, ikke-medisinsk sammenheng. Bakgrunnen for vedtaket var Justisdepartementets prøveprosjekt med tilbud om DNA-analyser til somaliere som søker om familiegjenforening. Et *ad hoc*-utvalg i Bioteknologinemnda bestående av Jan Fridthjof Bernt, Bjørn Erikson, Andreas Føllesdal (til juni 2000), Torben Hviid Nielsen (fra august 2000), Inger Sandlie (til juni 2000) og Lisbeth Tranebjærg har utarbeidet foreliggende notat, som herved legges fram som et temahefte fra Bioteknologinemnda. Informasjonsheftet ble behandlet av nemnda i plenum den 13. desember 2000. Sekretær for utvalget har vært Øyvind Giæver, Bioteknologinemndas sekretariat.

Werner Christie,
Leder i Bioteknologinemnda

Sissel Rogne,
Direktør

I Bakgrunn og avgrensninger

I.1 Justisdepartementets prøveprosjekt

Justisdepartementet startet i 1999 – som et ledd i en mulig generell ordning – et prøveprosjekt der somaliere som søker oppholdstillatelse for å gjenforenes med familiemedlemmer i opp- eller nedadstigende linje, eventuelt medfølgende søsken, i Norge gis tilbud om DNA-analyse for å få fastslått slektskapsforhold (en nærmere beskrivelse av prosjektet finnes i punkt 4.1.3 nedenfor). Bioteknologinemnda inviterte underdirektør Inger Egeberg i Justisdepartementet til å orientere om prosjektet på nemndsmøte 17. juni 1999. På møte 7. oktober 1999 besluttet Bioteknologinemnda (med 8 mot 4 stemmer) å be Justisdepartementet om å stanse prøveprosjektet "inntil alle sider ved en slik bruk av DNA-testing er tilfredsstillende belyst og vurdert". (Mindretallet ønsket å utsette saken inntil den var bedre belyst.) Samtidig oppnevnte nemnda en arbeidsgruppe for å forberede Bioteknologinemndas videre behandling av saken. På nemndsmøte 4. november vedtok nemnda en handlingsplan, utarbeidet av arbeidsgruppen.

I.2 Bioteknologinemndas handlingsplan

Handlingsplanen foreslår at det utarbeides et notat som setter DNA-analyser inn i en videre, ikke-medisinsk, sammenheng. I følge planen vil dette kreve "en kartlegging av hvilken bruk som skjer i dagens samfunn, innen sivilretten, som farskapsaker etc., innen rettsmedisinen til identifikasjon, innen politiet, bruk av DNA-registre osv. Det er nødvendig med en gjennomarbeidet oversikt over bruken av DNA-tester, i hvilke sammenhenger testene er i bruk, og hvilke lovhjemler som eventuelt bestemmer bruken."

Videre heter det i handlingsplanen at det i denne sammenheng også er "naturlig å se på bruken av DNA-tester i enkelte andre land" og at det er "nødvendig med kjennskap til om internasjonale avtaler forplikter Norge i noen av bruksområdene for DNA-tester".

Endelig ber handlingsplanen om at det innhentes "en mindre, sosialantropologisk utredning om familiebegrepet i noen utvalgte kulturer, for eksempel en fra Afrika og en fra Asia". Et notat som behandler det sosialantropologiske familiebegrepet generelt, og tilfellet Somalia spesielt, finnes i vedlegg til dette heftet.

I.3 Avgrensninger

Med "ikke-medisinsk bruk av DNA-tester" forstår vi i dette heftet all bruk av DNA- og RNA-analyser eller resultatene fra slike analyser utenfor den medisinske behandlings- og diagnosesituasjon. Temaheftet fokuserer imidlertid særlig på *rettsmedisinsk bruk av DNA-teknologi* (straffesaker, identifi-sering, farskapsaker og familiegjeforeningssaker). Bioteknologinemnda vil komme tilbake til innhenting og bruk av genetisk informasjon i for eksempel arbeidsliv, forsikring og idrett i andre sammenhenger.

Grunnen til at vi har foretatt en slik todeling av ikke-medisinsk bruk av DNA-analyser, er at de aktuelle DNA-analysene likevel faller i to nokså forskjellige kategorier. Den ene kategorien omfatter den typen analyser som rettsmedisinen i all hovedsak benytter. Det dreier seg om analyser av korte, repetitive deler av arvestoffet som ikke har noen kjent funksjon, og som derfor vanskelig kan benyttes til andre formål enn identifikasjon og slektskapsundersøkelser. Vi kan kalle denne typen DNA-analyser for *DNA-typing* (på engelsk kalles dette ofte DNA fingerprinting). På den andre siden står de analyser som benyttes i medisinen, og som analyserer funksjonelle deler av arvestoffet (gener, eller deler av gener). Denne typen DNA-analyser, som vi kan kalle *DNA-diagnostikk*, gir (mer eller mindre presis) informasjon om bestemte egenskaper ved et individ, for eksempel vedkommendes risiko for visse sykdommer. DNA-diagnostikk kan potensielt benyttes på en rekke forskjellige områder. Men dette heftet handler først og fremst om DNA-typing.

Bioteknologinemnda har ønsket å fokusere på de nye muligheter og problemer som oppstår når DNA-typing tas i bruk på ulike områder – som for eksempel forvaltningen av norsk asylpolitikk, strafferettspleien etc. Heftet er derfor ikke et innlegg i en generell debatt om norsk asylpolitikk, strafferett etc. Det som drøftes nedenfor, er konsekvenser av å ta i bruk den nye teknologien som alternativ (eller supplement) til mer tradisjonelle metoder og prosedyrer. De mange implikasjoner av DNA-analyser som ikke skiller seg vesentlig fra andre og mer tradisjonelle alternativer, er i stor grad utelatt. Ofte har likevel den nye teknologien, kvantitativt eller kvalitativt, nye implikasjoner, og det er disse vi søker å kartlegge i dette heftet.

Mange av de problemstillingene som drøftes nedenfor, er ikke aktuelle for anonymiserte gene-

tiske opplysninger. Det innebærer at en del typer forskningsmessig bruk av DNA-analyser faller utenfor heftets nedslagsfelt.

1.4 Struktur

Temaheftet er organisert slik at vi først – i kapittel 2 – gir en kort beskrivelse av den aktuelle teknologien, med vekt på muligheter og svakheter ved metoden. Tekniske detaljer, som laboratoriemetoder og -prosedyrer, er utelatt.

I kapitlene 3, 4 og 5 gir vi en oversikt over rettsmedisinsk rett og praksis i dag, innenfor henholdsvis farskapssaker (kapittel 3), familiegjengforeningssaker (kapittel 4) og straffesaker (kapittel 5).

Disse kapitlene inkluderer også avsnitt om rett og praksis i Danmark og Finland (to land som det er spesielt naturlig å sammenlikne seg med i denne sammenhengen), og om relevante, internasjonale avtaler.

I kapitlene 6-9 presenterer vi så momenter til en etisk og samfunnsmessig vurdering av den bruk av DNA-typing som foregår innenfor rettsmedisinen, først i forhold til generelle personvern hensyn (kapittel 6), og deretter i forhold til mer spesielle hensyn innenfor de ulike aktuelle områdene (kapitlene 7, 8 og 9). Dette er ikke nødvendigvis en uttømmende liste over relevante aspekter, men snarere et utgangspunkt for videre debatt.

2 DNA-teknologien

2.1 DNA-typing

DNA-typing innebærer en sammenlikning av to eller flere biologiske prøver og har som formål å fastslå sannsynligheten for at prøvene stammer fra ett og samme individ, eller fra nært beslektede individer. Metoden brukes først og fremst innenfor rettsmedisinen. Den kan der for eksempel brukes til å undersøke om et biologisk spor funnet på et åsted, stammer fra en mistenkt eller ikke; den kan brukes til personidentifikasjon av ofre ved alvorlige ulykker; den kan brukes til å fastsette farskap; og den kan brukes til å fastslå sannsynligheten for nært slektenskap i familiejenforeningssaker.

DNA-typing utnytter den store individuelle variasjonen som finnes i deler av arvestoffet. Ethvert individ (med unntak av eneggede tvillinger og trillinger) har en unik DNA-struktur, og denne strukturen er tilnærmet identisk i alle kroppens celler. DNA-analyser kan derfor foretas på mange forskjellige typer prøvemateriale, for eksempel blod, spytt, vev, sæd og hår. Ved hjelp av analyser av spesielt utvalgte deler av arvestoffet, kommer man fram til en "DNA-profil", som er mer eller mindre unik for det individ prøven stammer fra. Hvor unik profilen faktisk er, avhenger dels av størrelsen på den individuelle variasjonen i de utvalgte delområder av DNA, og dels av hvor mange slike områder man analyserer i hver enkelt sak. For bruk i farskapsaker analyserer Rettsmedisinsk institutt i Oslo i dag fem forskjellige, høypolymorfe loci (dvs. deler av DNA der den individuelle variasjonen er særlig stor), noe som statistisk sett skulle peke ut feil mann som far i om lag ett av 500.000 tilfeller (dette tallet kan variere en del mellom ulike folkegrupper).

DNA-profilen til en person gir ikke i seg selv noen anvendbar informasjon. De områder av DNA-molekylet som i dag brukes til denne typen analy-

ser, har ingen kjent biologisk funksjon, så profilen vil ikke fortelle noe om for eksempel blodtype, hårfarge, risiko for sykdom e.l. Det er først når profilen sammenliknes med andre DNA-profiler, at den gir informasjon. Dersom man for eksempel ønsker å finne ut om to DNA-profiler (for eksempel fra et spor og fra en mistenkt) stammer fra det samme individ, vil en enkel sammenlikning, trinn for trinn, gi et rimelig sikkert svar. Identiske profiler impliserer en overveldende mye større sannsynlighet for at prøvene stammer fra samme individ, enn for at de stammer fra to ubeslektede individer. Det vil likevel være en liten sjanse for at prøven peker ut feil person, dersom vedkommende er i nær slekt med den faktiske gjerningsmann.

Sammenlikningen av DNA-profiler fra to forskjellige individer – for å fastslå eller utelukke slektenskap – er mer komplisert. Et gitt individ har halvparten av sitt arvestoff fra sin biologiske mor og den andre halvparten fra sin biologiske far. Dersom man skal undersøke et farskap genetisk, er det derfor en fordel å ha prøver både fra barn, mor og påstått far tilgjengelig. Ved å sammenlikne barnets og morens prøver, kan man da i første omgang slå fast hvilke genetiske markører som stammer fra moren; de øvrige må stamme fra den biologiske faren. Dersom den mulige farens DNA-profil inneholder disse egenskapene, er sannsynligheten stor for at vedkommende faktisk er far til barnet. Dersom en prøve fra den påståtte faren ikke er tilgjengelig, kan slektskapet også undersøkes indirekte, ved hjelp av prøver fra andre slektninger. Men dette kompliserer saken ytterligere – se for eksempel boks 2 (side 10).

På samme måte som i kriminalsaker, er det også i farskapsaker en viss sannsynlighet for at analysene peker ut feil person når denne er i nær slekt med

Boks 1: Kodende og ikke-kodende DNA

De to hovedtyper av DNA-analyser som er omtalt i teksten, DNA-typing og DNA-diagnostikk, benytter seg av to prinsipielt ulike typer delområder av DNA-molekylet. DNA-molekylet består av en dobbel spiral ("rygggraden") som er bundet sammen av ulike basepar. Rygggraden er lik i alle DNA-molekyler; mens basepar-sekvensen varierer litt fra individ til individ innen en art, og mellom ulike arter. Sekvensen danner en "oppskrift" på ulike proteiner som har betydning for organismens struktur og virke. Likevel er det bare en liten del av det totale DNA som brukes som oppskrift på proteiner; mer enn halvparten av arvestoffet gir ingen "mening" i det genetiske språket. Ofte dreier dette seg om korte sekvenser som repeteres en rekke ganger (såkalte minisatellitter og mikrosatellitter). I rettsmedisinsk sammenheng er disse store, ikke-kodende, områdene av DNA-molekylet av stor betydning, fordi den individuelle variasjonen her er særlig stor. Ikke-kodende DNA har dermed to egenskaper som er svært nyttige for rettsmedisinske undersøkelser: 1) den individuelle variasjon er stor; og 2) den gir ikke informasjon om arveanlegg utover ren identifikasjon. DNA-diagnostikk vil derimot rette seg mot områder av arvestoffet som påvirker egenskaper hos individet som bærer dem.

den genetiske far. I en farskapssak mellom to brødre (som har samme mor og far), vil de analyser som brukes ved Rettsmedisinsk institutt i dag, utpeke uriktig far i ett av 32 tilfeller. Etter barnelova vil derfor DNA-undersøkelser ikke benyttes "dersom nærstående slektninger også framstår som mogelige fedre".

Sannsynligheten for *falske negative* svar ved DNA-typing, er svært liten. Falske negative vil si feilaktig utelukkelse av identitet eller slektskap. I teorien skulle dette bare kunne inntreffe gjennom mutasjoner (spontane endringer i arvestoffet), og disse inntreffer så sjeldent at man i praksis kan se bort fra dem i denne sammenhengen. En mer reell feilkilde vil være "menneskelige" feil på laboratoriet: forurensing av prøvemateriale, forbytting av prøver og liknende.

Man kan derimot ikke se helt bort fra sannsynligheten for *falske positive* svar ved DNA-typing. Under visse omstendigheter, i saker hvor flere nære slektninger er involvert, vil sjansen for at DNA-analysen skal utpeke gal person, kunne komme opp i 1/32 med de analyser som benyttes i dag. Risikoen for feil vil reduseres dess fjernere de involverte personer er i slekt, og dess flere uavhengige loci (delområder av arvestoffet) som analyseres.

2.2 DNA-diagnostikk

Mens DNA-typing benytter områder av arvestoffet uten noen kjent funksjon, er det motsatte tilfelle med det vi her kaller DNA-diagnostikk. Hensikten med slike analyser er nettopp å skaffe informasjon

om egenskaper hos individene som prøvene stammer fra. DNA-diagnostikk retter seg mot funksjonelle områder av DNA-molekylet – gener – som i grove trekk har den samme strukturen hos alle mennesker. Små, genetiske variasjoner fra person til person gir likevel litt forskjellige egenskaper hos hvert individ. Enkelte gener påvirker kanskje håro- og øyenfarge, andre kan ha med mottakelighet for sykdom å gjøre. I enkelte tilfeller vil det derfor være mulig å frambringe slik informasjon på bakgrunn av genetiske analyser. Denne typen "DNA-diagnostikk" er imidlertid ikke tema for dette heftet.

2.3 Videre lesning

Prinsippet som ligger til grunn for DNA-typing, ble første gang beskrevet i artikkelen "Hypervariable minisatellite regions in human DNA" av A. J. Jeffreys, V. Wilson og S. L. Thein, *Nature* 314:67-73 (1985). En relativt lettfattelig, norsk framstilling av teknologien som ligger til grunn for slike analyser finnes i NOU 1993:31 *DNA-analyse i straffesaker*, Vedlegg 1. En forholdsvis grundig behandling av de sentrale metodiske spørsmål knyttet til rettsmedisinsk bruk av DNA-analyser, finnes i *The Evaluation of Forensic DNA Evidence* fra det amerikanske National Research Council (1996; egentlig en oppdatering av en rapport fra 1992). Det finnes etterhvert enorme mengder litteratur om det som her er kalt DNA-diagnostikk; en hvilken som helst lærebok i genetikk vil gi en innføring i de sentrale begreper, prinsipper og metoder.

3 Farskap

3.1 Norsk rett og praksis

Fastsettelse av farskap reguleres i Norge i lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barneloven). Loven ble endret på vesentlige punkter i 1997, blant annet på bakgrunn av de nye mulighetene som DNA-analyser innebar. I det følgende beskrives gjeldende rett etter lovendringene.

3.1.1 Førstegangsfastsettelse av farskap

Hovedregelen i barneloven er at morens ektemann ved fødselen automatisk regnes som far til barnet (§ 3, den såkalte pater est-regelen). Dette gjelder selv om ekteskap ble inngått etter unnfangelsen, og selv om det skulle være åpenbart at ektemannen faktisk ikke er faren. Pater est-regelen gjelder likevel ikke dersom ektefellene er formelt separert, og den gjelder ikke for samboere. Dersom barnets mor ikke er gift, eller dersom hun er separert, ved fødselen, må faren erkjenne farskapet (på et eget skjema) for å få dette fastslått (§ 4). Foreldreansvar (som altså i juridisk forstand er noe mer enn et farskap) må for foreldre som ikke er gift, avtales særskilt.

Dersom farskap verken følger av pater est-regelen, eller ved erkjennelse, pålegger loven (§ 5) det offentlige et ansvar for å fastsette farskapet. Fylkestrygdekontoret kan kreve at moren og den eller de som kan være far til barnet, avgir forklaring. Fylkestrygdekontoret kan også gi pålegg om at det tas blodprøve og DNA-undersøkelse av mor, mulige fedre og barn. I følge lovens forarbeider (Ot. prp. nr. 56, 1996-97) må ulike hensyn i slike saker veies opp mot hverandre, men barnets rett til å kjenne sitt biologiske opphav, skal veie tungt (s. 24). Det skal således tungtveiende grunner til for at det offentlige skal unnlate å forsøke å fastsette farskap (unnfangelse ved voldtekt er nevnt som eksempel på en situasjon der farskapssak ikke vil bli reist). Dersom fylkestrygdekontoret henlegger saken, eller ikke tar de nødvendige skritt, gir § 11, sjette ledd barnet, moren og den som mener han er far, adgang til å reise sak for domstolen.

3.1.2 Endring av farskap

Et farskap som er fastslått etter pater est-regelen, eller gjennom erkjennelse, kan under visse omstendigheter prøves på nytt for domstolene (§ 6). Barnet selv kan når som helst reise slik sak (eventuelt gjennom verge dersom barnet er umyndig). Hver av barnets juridiske foreldre kan reise sak dersom de legger fram nye opplysninger som er relevante for

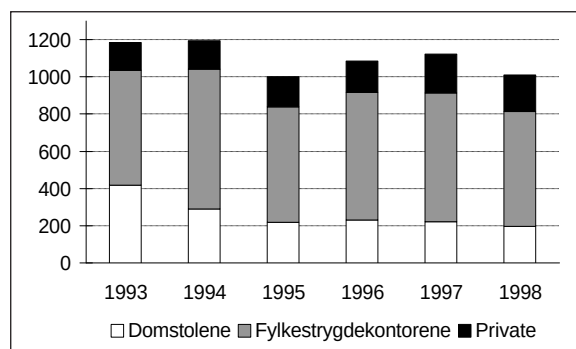
farskapsspørsmålet – men saken må reises innen ett år etter at vedkommende ble kjent med de nye opplysningene. En utenforstående som hevder å være barnets far, kan reise sak i løpet av barnets tre første leveår, dersom han kan legge fram nye opplysninger som tyder på at han er faren. Tidsfristene kan fravikes hvis særlige grunner taler for det. Endelig kan fylkestrygdekontoret reise sak dersom særlige grunner taler for det. Andre parter, som for eksempel en avdød fars arvinger, har ikke selvstendig søksmålskompetanse.

3.1.3 DNA-analysenes rolle i farskapssaker

Slik barneloven er utformet, er juridisk farskap ikke automatisk det samme som biologisk farskap. Når (juridisk) farskap følger av pater est-regelen, eller ved erkjennelse, vil DNA-analyser overhodet ikke være aktuelle. Dette gjelder de aller fleste farskap.

Dersom det av en eller annen grunn oppstår tvil om farskap, enten ved førstegangsfastsettelse, eller ved farskap som allerede er fastslått, vil DNA-analyser ofte være aktuelle. Både fylkestrygdekontoret (etter § 11) og domstolene (etter § 24) kan pålegge partene i saken – det vil si mor, barn og mulige fedre – å avlegge blodprøve med tanke på DNA-analyse. I særlige tilfelle kan mulige fedre også pålegges blodprøve før barnet er født (for eksempel når det er grunn til å tro at vedkommende vil forlate landet). Dersom den mulige faren er død, eller av andre grunner utilgjengelig, kan også biologiske prøver av ham tatt i andre sammenhenger (for eksempel ved sykehus), brukes til DNA-analyse i farskapssak. Når DNA-undersøkelser først foreligger, tillegges disse i de fleste tilfeller avgjørende vekt i saken (§ 9). Unntakene er når det er grunn til å tro at det hefter feil ved DNA-analysen, når nære slektninger framstår som mulige fedre, eller når barnet er unnfanget med donert sæd.

I 1998 utførte Rettsmedisinsk institutt i Oslo (RMI), som har landsdekkende funksjon på området, analyser av blodprøver i til sammen ca. 1.000 farskapssaker. Av disse ble ca 20% rekvirert fra domstolene, ca. 60% fra fylkestrygdekontorene og ca. 20% fra private parter. Saksmengden har ikke vist noen økende trend de siste seks årene (se figur 1 på neste side). Samme år ble det til sammen født 58.352 barn her i landet, hvorav 28.573 utenfor ekteskap, i følge Statistisk sentralbyrå. Disse tallene er ikke direkte sammenliknbare med tallene fra RMI, siden sakene ved RMI ikke nødvendigvis dreide seg om barn født i 1998.

Figur 1. Antall farskapssaker ved Rettsmedisinsk institutt fordelt på år og rekviert. Kilde: Rettsmedisinsk institutt

3.1.4 Genetisk farskapstesting før fødselen

Loven og forarbeidene omtaler ikke genetisk farskapstesting av fostre. Slik testing er heller ikke eksplisitt regulert i andre lover. Rettsmedisinsk institutt i Oslo utfører slike tester i følgende situasjoner:

- 1) etter anmeldt voldtekt, på begjæring fra politiet;
- 2) på medisinske indikasjoner, etter rekvisisjon fra medisinsk genetiker; eller
- 3) etter ønske fra kvinnen og den/de aktuelle far/fedre. Hvis det må tas fostervannsprøve (dvs. hvis slik prøve ikke allerede er tatt i annen anledning), må kvinnen konsultere en gynekolog som også informerer om risiko ved prøvetaking, og som kan avstå fra å ta prøve. Rettsmedisinsk institutt gir aldri prøvesvar før etter uke 18 i svangerskapet (da det etter abortloven skal "særlig tungtveiende grunner" til for å få innvilget abortsøknad).

3.2 Rett og praksis i andre land og internasjonalt

3.2.1 Danmark

Det danske Folketinget vedtok en ny Børnelov den 1. juni 2001. Loven trer i kraft den 1. juli 2002. I det følgende beskrives dansk rett etter den nye loven.

Loven sidestiller gifte og ugifte foreldre, slik at farskap registreres, i forbindelse med fødsel, etter henholdsvis pater est-regelen eller felles omsorgs- og ansvarserklæring. Denne registreringen innebærer automatisk også felles foreldremyndighet (i Norge må dette avtales spesielt).

Farskapssaker som ikke løses gjennom registrering i forbindelse med fødselen, skal søkes løst i statsamtet. Partene i saken oppfordres til å medvirke til rettsgenetiske undersøkelser dersom det kan ha betydning for saken. Dersom en mann utpe-

kes som far gjennom slike analyser, forventes det at han frivillig anerkjenner farskapet (som alternativ til å bli idømt farskap i retten).

Når farskapssaker ikke løses ved anerkjennelse for statsamtet, eller dersom en av partene anmoder om det, skal saken bringes inn for retten. Loven legger (i likhet med gjeldende norsk rett) vekt på at et barn skal ha en far, med mindre det strider mot barnets egen interesse. Moren har (både i statsamtet og i retten) plikt til å opplyse hvem som er eller kan være barnets far. Menn som har hatt et seksuelt forhold til moren i den aktuelle perioden, har etter forslaget rett til å få prøvet om vedkommende er barnets far. Retten kan bestemme at DNA-analyser skal innhentes, og det kan avsies dom på bakgrunn av resultatene.

Farskap og morskap ved kunstig befruktning reguleres i et eget kapittel i den danske loven. Sæddonorere kan normalt ikke dømmes som far til barn som er unnfanget på lovlig vis ved hjelp av deres sæd (med mindre de er gift eller sambo med moren). Den kvinne som føder barnet, anses som mor, og avtaler om surrogatmorskap er ugyldige.

Reglene for ny prøving av farskapssaker for retten, er relativt kompliserte i den danske loven. I hovedsak gjelder de samme reglene som i Norge (se ovenfor), men dødsboet etter partene (partenes arvinger) har videre søksmålskompetanse i Danmark. Både mor, (juridisk) far, barn og mulige fedre har, under visse betingelser, søksmålskompetanse.

I 1995 foretok Retsgenetisk Afdeling ved Retsmedisinsk Institut, Københavns Universitet, blodprøveanalyser i drøyt 1200 farskapssaker. Bare 210 av disse var DNA-analyser i egentlig forstand, men avdelingen har siden gått over til utelukkende å benytte DNA-analyser.

3.2.2 Finland

I Finland reguleres farskap av lag om faderskap av 5. september 1975 nr 700. Morens ektemann ved fødselen blir automatisk far til barn født innenfor ekteskap (pater est). Dersom moren er skilt (og ikke gift på nytt) ved fødselen, blir morens ektemann ved unnfangelsestidspunktet far.

Dersom moren er ugift, er det anledning til å erkjenne farskapet for menn som ønsker det. I så fall blir saken behandlet etter nærmere fastsatte regler. Det vil normalt bli foretatt en "farskapsutredning" av barn som er født utenfor ekteskap. På bakgrunn av utredningen skal en domstol avgjøre farskapsspørsmålet, enten erkjennelse foreligger eller ikke. Dersom ingen ønsker å erkjenne farskapet, kan barnets mor motsette seg at farskapsutredning finner sted. Blodprøver kan kun innhentes med partenes samtykke.

Boks 2: En historisk farskapssak

Det har lenge blitt hevdet at USAs tredje president, Thomas Jefferson, hadde ett eller flere uekte barn med sin mulatt-slave Sally Hemings. Spesielt skal Hemings' yngste sønn, Eston, ha hatt en slående likhet med Jefferson. Andre har hevdet at Eston var sønn av en av Jeffersons søstersønner, Samuel eller Peter Carr. Under overskriften "Jefferson fathered slave's last child" (i bladet *Nature*), presenterte forskere "bevis" i denne historiske farskapssaken. Forskerne hadde sammenliknet DNA-profiler fra Y-kromosomet hos en mannlig etterkommer av Eston Hemings, med tilsvarende profiler fra, henholdsvis, tre mannlige etterkommere av brødrene Carr og fem mannlige etterkommere fra Jefferson-familien. Y-kromosomet er spesielt velegnet for denne typen farskapssaker, fordi det går uforandret i arv fra far til sønn. Alle mannlige etterkommere av en mann vil derfor dele hans Y-kromosom. Resultatene viste at DNA-profilene i Jeffersons familie i meget stor grad var sammenfallende med profilene i Hemings-familien, og forskerne konkluderte derfor med at Jefferson trolig var faren til Sally Hemings' yngste sønn. Etter at Jefferson-artikkelen stod på trykk i *Nature*, har det imidlertid dukket opp alternative tolkninger av resultatene fra DNA-analysene. Thomas Jefferson hadde nemlig en bror, Randolph, og både Randolph og hans sønner var ofte på besøk på Jeffersons plantasje. Som mannlige medlemmer av Jefferson-klanen ville de også ha hatt identisk Y-kromosom med Thomas. Slik saken står i dag, viser altså DNA-analysene bare at Thomas Jefferson er én av fire mulige fedre til Eston Hemings.

Farskap som følger av pater est-regelen, kan oppheves innen fem år etter barnets fødsel, dersom det kan sannsynliggjøres at ektemannen ikke er far til barnet. Denne fristen kan utvides dersom særlige forhold taler for det. Barnets mor, barnet selv eller barnets (juridiske) far kan reise saken. Dersom faren dør, kan hans arvinger i visse tilfeller reise farskapssak innen ett år, eventuelt innen fem år etter barnets fødsel.

DNA-analyser er ikke uttrykkelig regulert i den finske farskapsloven, men slike analyser brukes i farskapssaker med støtte i *lagen og förordningen om vissa blodundersökningar och andra undersökningar rörande ärftliga egenskaper* (henholdsvis 702/1975 og 674/1976).

3.2.3 Internasjonale avtaler m.m.

Barneloven gir fylkestyregdekontoret anledning til å pålegge mulige fedre blodprøve i farskapssaker før barnet er født. Bestemmelsen er blant annet begrunnet ut fra situasjoner der det er grunn til å tro at vedkommende vil forlate landet. Dersom den mulige far befinner seg i et av de andre nordiske landene, er det også anledning til å begjære

blodprøvetaking etter overenskomst mellom Norge, Danmark, Finland, Island og Sverige av 26. april 1974. Når den mulige far oppholder seg utenfor Norden, kan det i tillegg begjæres blodprøvetaking etter Haagkonvensjonen av 18. mars 1970 om bevisopptak. Også i land som ikke er tilknyttet konvensjonen, for eksempel Hellas, vil myndighetene kunne være behjelpelige med å få tatt blodprøve i forbindelse med farskapssaker. Andre land, som for eksempel Spania, har ikke rettsregler som gir adgang til å pålegge blodprøve.

3.3 Videre lesning

Bestemmelsene i barneloven som vedrører DNA-analyser er beskrevet i Ot. prp. nr. 56 (1996-97) *Om lov om endringer i lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barnelova)*. Ny dansk børnelov er vedtatt 1. juni 2001 i *Lovforslag nr. L 2 (som vedtaget): Forslag til Børnelov*. Finsk og internasjonal rett på området er kort omtalt i den norske proposisjonen. Eliot Marshall oppsummerer Jefferson-saken i artikkelen "Which Jefferson was the father?", *Science* 283:153-155 (1999).

4 Familiegjenforeningssaker

4.1 Norsk rett og praksis

Utlendingers adgang til og opphold i Norge reguleres av lov (24.06.1988 nr. 64) og forskrift (21.12.1990 nr. 1028) om utlendingers adgang til riket og deres opphold her (heretter kalt henholdsvis utlendingsloven og utlendingsforskriften). Forskriften beskriver blant annet hvem som etter søknad har et rettskrav på oppholdstillatelse i forbindelse med familiegjenforening; og hvem som etter en skjønns-vurdering kan få slik tillatelse.

4.1.1 Familiemedlemmer med rett til arbeids- eller oppholdstillatelse

I følge utlendingsloven § 9 har "de nærmeste familiemedlemmene til norsk eller nordisk borger som er bosatt i riket eller til utlending som har eller får lovlig opphold i riket med arbeidstillatelse eller oppholdstillatelse uten begrensninger, [...] etter søknad rett til arbeidstillatelse eller oppholdstillatelse". Etter utlendingsforskriften § 23 er "nærmeste familiemedlemmer" først og fremst ektefelle, samboer og barn under 18 år. I visse tilfelle kan også foreldre og søsken ha rett til arbeids- eller oppholdstillatelse.

I utgangspunktet er det et krav om økonomisk underhold ved familiegjenforening, men forskriften gjør unntak fra dette for ektefelle og barn til personer som har fått asyl, og ektefelle og barn til personer med opphold på humanitært grunnlag. Også i enkelte andre saker gjøres det unntak fra underholdskravet.

4.1.2 Familiemedlemmer som kan gis arbeids- eller oppholdstillatelse

Utlendingsloven § 8, annet ledd, åpner for at det kan gis arbeids- eller oppholdstillatelse til utlendinger "når sterke menneskelige hensyn taler for det, eller når utlendingen har særlig tilknytning til riket". Utlendingsforskriften § 24 beskriver nærmere hvem som på denne bakgrunn kan søke om familiegjenforening på dette grunnlag. Dette gjelder blant andre personer med følgende tilknytning til utlending som har eller får lovlig opphold i landet med bosettingstillatelse (eller tillatelse som kan danne grunnlag for slik): personer som skal inngå ekteskap med herboende etter innreisen; enslige mødre eller fedre over 60 år; omsorgstrengende barn over 18 år; og fosterbarn.

Også andre familiemedlemmer e.l. kan gis

arbeids- eller oppholdstillatelse, når sterke menneskelige hensyn taler for det.

Som ovenfor, er det en forutsetning at underhold er sikret; og også bolig må som hovedregel være sikret. Det gis her ikke de samme unntakene fra underholdskravet som ovenfor.

I 1999 fikk 9038 personer oppholdstillatelse i Norge på grunnlag av familiegjenforening.

4.1.3 DNA-testenes rolle i familiegjenforeningssaker

Søknad om arbeids- eller oppholdstillatelse som fremmes fra utlandet (noe som i praksis vil være tilfelle i de fleste familiegjenforeningssaker), skal innleveres til norsk utenriksstasjon i det land søkeren er borger av, eller til norsk utenriksstasjon i det land der søkeren har hatt arbeidstillatelse eller oppholdstillatelse de siste seks måneder (utlendingsforskriften § 11). Den myndighet som mottar søknaden, skal innhente alle opplysninger om søkeren som antas nødvendige for at saken skal bli så godt opplyst som mulig, før vedtak treffes (§ 12, 1. ledd). Søkeren må dokumentere sin identitet ved pass eller annet legitimasjonspapir utstedt av offentlig myndighet, og skal pålegges å dokumentere andre opplysninger som er gitt når dette anses nødvendig (§ 12, 2. ledd). Personer som søker om familiegjenforening har derved en klar plikt til å dokumentere sin identitet.

DNA-testing i forbindelse med søknader om familiegjenforening har ikke vært vanlig praksis i Norge til nå. I de fleste tilfeller kan også slektskap bekreftes ved hjelp av skriftlig dokumentasjon, for eksempel fødselsattest. Det kan likevel være vanskelig å skaffe tilfredsstillende dokumentasjon vedrørende familieforhold fra enkelte land; ofte er for eksempel de opplysninger som foreligger, motstridende. Justisdepartementet satte derfor i 1999 i gang et prøveprosjekt, som ledd i en mulig generell ordning, der somaliere som søker om familiegjenforening med familie i Norge, tilbys DNA-tester for å fastslå slektskapsforholdet. Somalierne ble valgt fordi det er vanskelig å skaffe dokumentasjon fra Somalia.

Proveprosjektet omfatter somaliere som søker om familiegjenforening med slektning i opp- eller nedadstigende linje, eventuelt medfølgende søsken, ved de norske ambassader i Nairobi eller Addis Abeba. I saker der de norske utlendingsmyndigheter mener at det foreligger tvil om de oppgitte familierelasjoner (for eksempel når det er gitt man-

gelfulle eller motstridende opplysninger), vil det bli gitt tilbud om DNA-analyse. Utgifter forbundet med prøvetaking og analyse dekkes av utlendingsmyndighetene. Svarene fra analysene inngår i utlendingsmyndighetenes videre saksbehandling.

Rent praktisk er framgangsmåten slik at søker og herboende referanse på hver sin kant innkalles til henholdsvis ambassaden og politiet. Begge parter får informasjon om tilbudet, blodprøven, hva den vil gi svar på og hvilken vekt den vil tillegges i den videre saksbehandling. Når utlendingsattachéen og politiet har forsikret seg om at, henholdsvis, søker og referanse har forstått hva samtykket innebærer, undertegner disse hver sin samtykkeerklæring. Kompetent personell tar blodprøvene, og disse sendes til Rettsmedisinsk institutt i Oslo. Dersom søker ikke ønsker DNA-analyse, bør vedkommende i intervju med attachéen forklare hvorfor. Intervjuet sendes Utlendingsdirektoratet og inngår som dokument i saken. Det samme skjer dersom referansen i Norge ikke ønsker DNA-analyse.

I følge en rapport fra UDI til Justisdepartementet (referert i Aftenposten 4. november 2000) hadde 873 somaliere i til sammen 212 gjenforeningssaker fått tilbud om DNA-prøvetaking. En analyse av 80 av sakene viste at de oppgitte familierelasjonene ble bekreftet i 76% av tilfellene.

4.2 Rett og praksis i andre land og internasjonalt

4.2.1 Danmark

I Danmark har DNA-analyser vært brukt i familiegjenforeningssaker i flere år. I perioden 1990-96 foretok Retsgenetisk Afdeling, Retsmedisinsk Institut, Københavns Universitet, DNA-undersøkelser i mellom 10 og 20 saker årlig. Som oftest gjaldt sakene tyrkiske søkere, og DNA-undersøkelsene underbygget søkernes opplysninger i mer enn 95% av sakene. Undersøkelsene hadde karakter av å være søkernes siste sjanse, til tross for manglende eller ukorrekt dokumentasjon. I perioden 1997-1999 ble DNA-undersøkelser foretatt i mellom 50 og 200 saker årlig, overveiende av somaliske søkere. Resultatet støttet søkernes påstander fullt ut i ca. 20% av sakene i 1997, og i ca. 45% av sakene i 1998. I en betydelig del av sakene var det snakk om andre former for nært slektskap enn foreldre-barn.

Adgangen til familiegjenforening er i Danmark lovfestet i Udlændingelovens § 9. Som i Norge har enkelte utlendinger rett til familiegjenforening (dette gjelder i hovedsak ektefelle/samboer, mindreårig barn, og foreldre over 60 år), mens andre

kan gis oppholdstillatelse ved familiegjenforening (andre nære slektninger). I 1997 ble det i loven vedtatt en ny § 40 c som presiserer at utlendingsmyndighetene i familiegjenforeningssaker kan stille krav om at søkeren og referansen medvirker til en DNA-analyse med sikte på å fastslå den familiemessige tilknytning. Det er en forutsetning at familiebåndet ikke lar seg dokumentere tilstrekkelig og tilfredsstillende på annen måte. Negativ test medfører ofte straffeforfølgelse.

I 1999 ble det i alt innvilget 9480 familiegjenforeninger i Danmark; av disse gjaldt 6735 ektefeller, 2546 barn under 18 år og 199 foreldre over 60 år. Samme år ble det foretatt DNA-analyser av i alt 421 personer.

4.2.2 Finland

Den finske riksdagen vedtok i 1999 endringer i utlänningslagen. Bakgrunnen for endringene var et prøveprosjekt med DNA-analyser av somaliere som søkte om familiegjenforening i 1996-97. Flesteparten av de som ble testet i prøveprosjektet viste seg å være slektninger, men 200 av de 354 som ble innkalt, uteble av forskjellige grunner.

Etter de nye bestemmelsene kan DNA-analyser benyttes som bevis i familiegjenforeningssaker etter initiativ fra én av partene. Staten skal tilby, og bære omkostningene ved, DNA-analyser når annen tilgjengelig dokumentasjon ikke er tilstrekkelig til å avgjøre søknaden (et forhold som i følge lovproposisjonen særlig vil gjelde somaliske og irakiske søknader). Testen skal være frivillig og basert på et skriftlig og informert samtykke. Vegring vil dog kunne føre til at søknaden blir avslått. Bevisst feilinformasjon kan i verste fall medføre straffeforfølgelse. Lovendringene trådte i kraft 1. mars 2000.

4.2.3 Internasjonale avtaler m.m.

Det finnes en lang rekke internasjonale konvensjoner og avtaler som berører norsk flyktning- og innvandringspolitikk. Få av dem berører imidlertid adgangen til familiegjenforening med personer bosatt her til lands. Gjennom EØS-avtalen har EØS-borgere og deres familiemedlemmer (det vil si ektefelle, barn og foreldre), uansett statsborgerskap, utvidet og enklere adgang til å ta arbeid og opphold i Norge. I utgangspunktet kan slike personer oppholde seg tre måneder i landet, seks måneder dersom vedkommende er arbeidsøker. Enkelte internasjonale og regionale menneskerettighetsbestemmelser vil kunne ha indirekte betydning for adgangen til familiegjenforening. Dette kan for eksempel gjelde FNs Barnekonvensjons bestemmelser om barns rett til å kjenne sine foreldre.

4.3 Videre lesning

Utlendingsloven (24. juni 1988 nr. 64) og utlendingsforskriften (21. desember 1990 nr. 1028) er de primære kildene til norsk rett på området. Utlendingsdirektoratets (UDIs) Rundskriv 51/99: *Prøveprosjekt med tilbud om DNA-analyse* beskriver Justisdepartementets prøveprosjekt. UDI har også utarbeidet et skriv med Informasjon om tilbudet

om DNA-analyse. Danske forhold og erfaringer er omtalt i *"Retsgenetiske undersøgelser i familiesammenføringssager"* av Niels Morling, trykket i *Nordisk rettsmedisin* nr. 1 (2000). De finske lovendringene er omtalt i *Regeringens proposition till riksdagen med förslag till lag om ändring av utlänningslagen* (RP 88/1999 rd). Her er også erfaringene fra DNA-prøveprosjektet omtalt.

5 Straffesaker

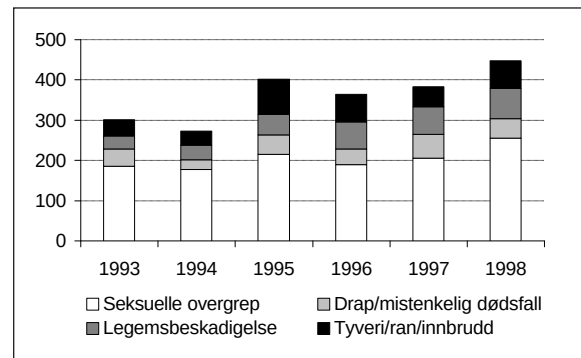
I 1992 oppnevnte Justisdepartementet et utvalg som skulle utrede "DNA-analyse som redskap ved politiets etterforskning av straffesaker m.v.", det såkalte DNA-utvalget. Utvalget framla innstillingen "DNA-analyse i straffesaker" i 1993 (NOU 1993:31). På bakgrunn av utredningen og høringsuttalelsene, fremmet Justisdepartementet forslag til endringer i straffeprosessloven (Ot. prp. nr. 55, 1994-95). Endringene, som ble vedtatt av Stortinget i desember 1995, vedrørte adgangen til å benytte DNA-analyse i straffesaker, samt etableringen av et sentralt register over DNA-profiler til strafferettslig bruk.

5.1 Norsk rett og praksis

5.1.1 DNA-analyse i straffesaker

Allerede før straffeprosessloven ble endret, ga § 157 hjemmel for å innhente prøvemateriale for DNA-analyse: "Den som med skjellig grunn mistenkes for en handling som etter loven kan medføre frihetsstraff, kan underkastes kroppslig undersøkelse når det antas å være av betydning for opplysningen av saken og ikke framstår som et uforholdsmessig inngrep. Det kan tas blodprøve og foretas andre undersøkelser som kan skje uten fare eller betydelig smerte" (første ledd). Høyesteretts kjæremålsutvalg har i forbindelse med begrepet "skjellig grunn" i en annen paragraf (straffeprosessloven § 171) lagt til grunn at "det skal være mer sannsynlig at siktede har begått den straffbare handling saken gjelder enn at han ikke har det". En sannsynlighetsovervekt for skyld, på basis av den informasjon som foreligger, vil altså være tilstrekkelig til å ta dette tvangsmiddelet i bruk.

Siden eksisterende lovgivning allerede ga hjemmel for å innhente DNA-analyser der det foreligger skjellig grunn til mistanke, handlet mye av debatten i DNA-utvalgets innstilling, og i høringsrunden etterpå, om hvorvidt denne hjemmelen burde utvides. DNA-teknologien gir for eksempel muligheter for å avgjøre skyldsspørsmålet i saker der gjerningsmannen befinner seg innenfor en større eller mindre gruppe, uten at det foreligger skjellig grunn til mistanke mot noen bestemt. Utvalget holdt i denne forbindelse fast ved det "prinsipp at straffeprosesuelle tvangsmidler ikke skal skje overfor personer man ikke har skjellig grunn til å tro er skyldige i straffbare handlinger" (s. 24). I stedet foreslo utvalget en uttrykkelig fastsettelse av det man oppfattet som gjeldende rett, nemlig at biologisk materiale for DNA-analyse kan innhentes av den

Figur 2. Antall saker mottatt og analysert ved Rettsmedisinsk institutt for enkelte sakstyper, 1993-1998. Kilde: Rettsmedisinsk institutt

som samtykker skriftlig, uten hensyn til om det foreligger skjellig grunn til mistanke. Dette er i dag bestemmelsen i § 157, andre ledd.

Av øvrige bestemmelser i § 157 går det fram at samtykke, rettslig kjennelse eller, unntaksvis, ordre fra påtalemyndigheten, skal foreligge før kroppslig undersøkelse foretas. Dette gjelder også når det er skjellig grunn til mistanke.

Det er i hovedsak Rettsmedisinsk institutt, Universitetet i Oslo, som foretar DNA-analyser i straffesaker. I figur 2 finnes en oversikt over antall saker mottatt og analysert ved instituttet for enkelte straffesakstyper de siste årene. DNA-analyser er ikke nødvendigvis benyttet i alle saker.

5.1.2 DNA-registrene

DNA-utvalget anbefalte også at det skulle opprettes et todelt DNA-register, bestående av et personregister over DNA-profiler til personer som er domfelt for visse forbrytelser (personregisteret); og et sporregister over DNA-profiler fra åsteder og spor funnet på ofre, som ikke kan knyttes til noen identifisert person (sporregisteret). Utvalgets forslag ble, med visse endringer, tatt til følge, og er i dag gjeldende rett.

I personregisteret kan DNA-profiler innhentes og registreres fra personer som er dømt for en forbrytelse, eller forsøk på forbrytelse, regulert i et av de følgende kapitler i straffeloven: 14 (allmennfarlige forbrytelser), 19 (forbrytelser mot sedeligheten), 22 (forbrytelser mot liv, legeme og helbred) eller 25 (utpressing og ran). Hovedregelen er at bare DNA-profilen til domfelte personer skal kunne registreres, men det er likevel gitt adgang til registrering av personer som ikke kan straffes på grunn av

sinnsyke, bevisstløshet eller fordi de var mindreårige på gjerningstidspunktet. Etter en lovendring våren 2001 er det gitt eksplisitt hjemmel til å foreta prøvetakingen med tvang. Opplysningene i DNA-registeret skal i utgangspunktet bare kunne brukes i strafferettspleien, men Kongen kan også bestemme at opplysningene skal kunne brukes i forskningsøyemed.

Sporregisteret inneholder DNA-profiler fra åsteder, samt spor på offeret, som ikke kan knyttes til noen identifisert person. I tillegg inneholder registeret opplysninger om funnsted og offerets identitet. Sporregisteret skal kunne brukes i enhver etterforskning hvor det kan være til noen hjelp, uten begrensninger.

For øvrig er straffeprosesslovens bestemmelser om DNA-registeret utformet som rammebestemmelser, med forskriftshjemler for den praktiske gjennomføring og drift av registeret. Regler for dette er gitt i forskrift om ordningen av påtalemyndigheten, kapittel 11a. Av forskriften går det blant annet fram at

- Kriminalpolitisenentralen fører registeret. Rettsmedisinsk institutt har ansvar for DNA-analyse.
- Personregisteret inneholder "personalia, DNA-profiler fra personer med kjent identitet og henvisning til grunnlaget for registrering".
- Sporregisteret inneholder "DNA-profiler fra personer med ukjent identitet, opplysninger om funnsted/tid og eventuelt fornærmedes identitet".
- Visse saker skal medføre registrering i registeret, andre saker kan medføre registrering (de viktigste vurderingskriteriene her er forbrytelsens alvorlighetsgrad og spørsmålet om loven var trådt i kraft da vedkommende ble dømt eller ikke. Personer som anmoder om å bli registrert, kan registreres).
- DNA-profil fra ethvert åstedsfunn og DNA-profil fra et uidentifisert lik kan kontrolleres mot registeret. DNA-profilen til en uregistrert person (med kjent identitet) kan bare kobles mot registeret dersom det foreligger skjellig grunn til mistanke eller dersom vedkommende samtykker skriftlig.
- Personer som blir registrert i personregisteret skal ha melding om dette. Vedkommende kan kreve opplyst hvilke opplysninger registeret inneholder om ham eller henne, og kan klage på feilaktige opplysninger til riksadvokaten.
- DNA-profiler i personregisteret slettes dersom vedkommende senere blir frifunnet for den aktuelle handlingen, og dersom vedkommende avgår ved døden (eg. senest to år etter at registerfører blir oppmerksom på at vedkommende er avgått

ved døden).

Det praktiske arbeidet med opprettelsen av DNA-registeret har tatt tid, og registeret ble derfor først satt i drift 1999. I løpet av 1999 ble 251 DNA-profiler registrert i personregisteret og 1 DNA-profil i sporregisteret, i følge statistikk fra Kriminalpolitisenentralen. Det er for tidlig å si noe om det norske registerets praktiske nytte.

5.2 Rett og praksis i andre land og internasjonalt

5.2.1 Danmark

En lov om opprettelse af et centralt DNA-profilregister ble vedtatt i det danske Folketinget den 26. mai 2000. Det danske Justitsministeriets plan var opprinnelig å opprette registeret gjennom forskrift, men fordi det fantes en viss tvil om eksisterende hjemmel for å registrere siktede personer (noe man ønsket å gjøre), besluttet man å gå veien om lov.

Loven oppretter et todelt DNA-profilregister, bestående av ett personregister og ett sporregister. Registeret skal tjene som et arbeidsredskap til personidentifikasjon for politiet, og kan ikke inneholde opplysninger som ikke er relevante for dette arbeidet.

Personregisteret kan inneholde DNA-profiler til personer som er eller har vært siktet for visse forbrytelser. Tre forskjellige kriterier er i forarbeidene brukt for å avgrense hvilke forbrytelser som skal kunne medføre registrering. Det dreier seg, for det første, om forbrytelser med høy tilbakefallsprosent; for det andre om forbrytelser der biologiske spor kan være særlig vanlige; og for det tredje om relativt alvorlige forbrytelser. Loven angir hvilke konkrete paragrafer i straffeloven det dreier seg om.

Begrunnelsen for også å registrere siktede personer (i Norge kan kun domfelte personer registreres), er bl.a. at sjansen for å begå en forbrytelse er høyere blant tidligere siktede, enn i befolkningen for øvrig. En undersøkelse gjennomført i forbindelse med lovens forarbeider, viste at 12,2% av de personer som (i Danmark) i 1988 ble siktet for en eller flere av de aktuelle forbrytelser, i løpet av de følgende fem år ble dømt for slik kriminalitet. I den samme femårsperioden ble 0,28% av den samlede, danske befolkning over 15 år dømt for tilsvarende kriminalitet.

Når det gjelder adgangen til å innhente biologisk materiale i strafferettspleien, er dette regulert i den danske retsplejeloven. Lovforslaget om DNA-profilregisteret forutsetter at retsplejelovens bestemmelser er oppfylt; opplysninger som er innhentet uten tilstrekkelig hjemmel skal slettes fra registeret. Legemsundersøkelse av en person som er siktet for

en aktuell forbrytelse, skal bare finne sted dersom 1) det retter seg en begrunnet mistanke mot vedkommende; 2) vedkommende er siktet for en forbrytelse som kan medføre fengsel på 1 år og 6 måneder eller mer; og 3) inngrepet kan antas å være av avgjørende betydning for etterforskningen. Det siste punktet kan blant annet medføre at en person som tilstår en forbrytelse før en legemsundersøkelse har funnet sted, ikke kan registreres i DNA-registeret. Det kan også tenkes andre situasjoner der en person som er siktet eller dømt for en av de aktuelle forbrytelser, likevel ikke kan registreres etter dansk rett.

Kravene til legemsundersøkelse av siktede gjelder enten vedkommende samtykker eller ei. Samtykket kan altså ikke oppheve kravene. Det samme gjelder ikke for personer som ikke er siktet. Dersom legemsundersøkelse av en person ble foretatt, med samtykke, før vedkommende ble siktet i en sak, kan han eller hun altså registreres i registeret (forutsatt at øvrige betingelser er oppfylt).

Opplysninger i DNA-profilregisteret skal etter loven normalt slettes bl.a. når:

- siktelsen er frafalt som grunnløs (for eksempel når en annen person blir dømt for den aktuelle forbrytelsen);
- det er gått ti år siden frifinnelse, henleggelse e.l.;
- det er gått to år siden den registrerte avgikk med døden;
- den registrerte er fylt 70 år; eller når
- det ikke fantes hjemmel for legemsundersøkelsen.

Opplysninger i registeret kan utleveres til og brukes av blant andre dansk politi, påtalemyndighet og justisdepartement; og utenlandske domstoler. Personer som registreres, kan ved personlig henvendelse muntlig få vite hvilke opplysninger registeret inneholder om ham eller henne selv.

Det ble gitt tillatelse til bruk av DNA-profiler i danske rettssaker i 1990. En DNA-profil ble brukt som bevis første gang i 1991 (Kilde: Jyllands-Posten Søndag 5. mars 2000).

5.2.2 Finland

DNA-analyser har vært i bruk i krimialetterforskning i Finland siden 1991. I 1995 foretok Kriminaltekniska laboratoriet DNA-analyser i 509 saker (nærmere bestemt 41 mordsaker, 76 drapssaker, 76 mishandlingssaker, 138 voldtektssaker, 117 tyverier og 61 andre saker). Testene har blitt godt mottatt både i rettsapparatet og i offentligheten, og det har knapt vært noen offentlig debatt om slik bruk av DNA-analyser i Finland.

I 1997 vedtok den finske riksdagen endringer i tvångsmedelslagen som utvidet adgangen til å inn-

hente og lagre DNA-profiler fra forbrytere. Etter endringene kan DNA-analyser av mistenkte brukes i etterforskningen av forbrytelser med mer enn 6 måneders maksimumsstraff. Dersom forbrytelsen har en maksimumsstraff på minst ett år, kan profilen også registreres i politiets personregister. DNA-profilen til personer som er dømt for grove forbrytelser, skal også kunne registreres. DNA-opplysninger som inneholder informasjon om personens egenskaper, for eksempel arvelige sykdomsanlegg, kan likevel ikke registreres. Det opprettes også et sporregister.

5.2.3 Internasjonale avtaler m.m.

I 1992 vedtok Europarådets ministerkomite en rekommendasjon med anbefalinger til medlemslandene om hvordan de bør utforme sitt nasjonale regelverk for bruk av DNA-analyse i straffesaker og registrering av DNA-profiler (R (92) 1). Noen av hovedpunktene i rekommendasjonen er:

- Prøver til, og informasjon fra, DNA-analyser innhentet til strafferettslig bruk, må ikke brukes til andre formål (forskning kan utgjøre et unntak så lenge personenes identitet er skjermet). Omvendt kan ikke prøver til, og informasjon fra, DNA-analyser til medisinsk bruk, brukes i strafferettspleien med mindre det finnes uttrykkelige regler for dette i det nasjonale lovverk.
- Laboratoriene som benyttes bør være autorisert ut fra nærmere angitte kriterier.
- Datasikkerheten må svare til standarden i Europarådets datavernkonvensjonen.
- Prøver og analyseresultater bør slettes når det ikke lenger er nødvendig å beholde dem til de formål de er brukt til, med visse unntak. Norge (sammen med Tyskland og Nederland) har forbeholdt seg retten til å oppfylle eller ikke oppfylle dette prinsippet. (Danmark har for øvrig tatt forbehold for hele rekommendasjonen.)
- DNA-analyser som konkret bevismiddel i en rettssak, skal gjøres fullt tilgjengelig for forsvaret.
- Medlemslandene skal fremme standardisering av metodene for DNA-analyse både på nasjonalt og internasjonalt nivå.
- Utveksling av resultater av DNA-analyser over landegrensene skal bare finne sted mellom stater som oppfyller bestemmelsene i denne rekommendasjonen og i samsvar med relevante internasjonale avtaler.

Gjeldende norsk rett er i overensstemmelse med rekommendasjonen, muligens med unntak av det punkt Norge har tatt forbehold i forhold til.

5.3 Videre lesning

DNA-utvalgets innstilling finnes i NOU 1993:31 *DNA-analyse i straffesaker*. Endringene i straffepro-

sessloven vedrørende DNA-analyser ble satt fram i Ot. prp. nr. 55 (1994-95) *Om lov om endringer i straffeprosessloven (etablering av et DNA-register mv)*. Hjemmel for tvangsmessig innhenting av DNA-materiale til registeret ble foreslått i Ot. prp. nr. 18 (2000-2001). I NOU 2001:12 *Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker* kan man lese mer om bruken av rettsmedisinsk sakkyndighet generelt, herunder også rettsgenetikk,

i Norge. Den danske loven er nærmere beskrevet i L 107 (som fremsat): *Forslag til lov om oprettelse af et centralt dna-profilregister*. De finske lovendringene er behandlet i *Regeringens proposition till riksdagen med förslag till lag om ändring av 5 a och 6 kap. tvångsmedelslagen* (RP 20/1997 rd). Europarådets ministerkomites rekommandasjon er gjengitt bl.a. i NOU 1993:31.

6 Generelt om personvern hensyn

6.1 Personvern begreps innhold

Selve ordet "personvern" er ikke mer enn omkring 25 år gammelt, men begrepet har røtter mye lenger tilbake i historien – blant annet i den norske straffelovens begrep om "privatlivets fred", som ble lansert i 1890. Personvern er i dag et forholdsvis komplekst begrep, sammensatt av mange ulike, mer eller mindre uttalte elementer. Skauge-utvalget, som utredet behovet for endringer i personvernlovgivningen (i NOU 1997:19), peker på tre ulike synsvinkler på personvernet: det integritetsfokuserte, det maktfokuserte og det beslutningsfokuserte personvernet. Hver av disse synsvinklene kan belyse personvernsspørsmål knyttet til ikke-medisinsk bruk av DNA-analyser, på litt ulike måter.

Man kan tenke på det integritetsfokuserte personvernet som en sirkel av privatsfære rundt enkeltpersoner. Sfæren innebærer at offentlige myndigheter, private aktører eller andre, når de trår nær en person, trenger en (implisitt eller eksplisitt) tillatelse eller, eventuelt, en god grunn. Straffeprosesslovens bestemmelser om DNA-analyser i straffesaker illustrerer en slik tankegang: blodprøver til DNA-analyser kan bare innhentes enten dersom vedkommende samtykker, eller dersom det finnes skjellig grunn til å mistenke vedkommende for ugjerningen (jf. punkt 5.1.1). Videre innebærer ideen om en privatsfære at dess nærmere noen trår en person, dess bedre bør grunnen være. Ideen om en privatsfære impliserer også at en person, etter at andre har fått innsyn i hans eller hennes privatsfære, bør kunne ha en viss kontroll med opplysningene: at de er korrekte, at de ikke havner på avveie, og at de ikke brukes til andre formål enn hva som opprinnelig var intensjonen. Slike hensyn er i norsk rett søkt ivarettatt gjennom ulike bestemmelser, blant annet om taushetsplikt.

Et annet aspekt ved personvern begrepet, fanges inn av maktperspektivet. Kunnskap om andre mennesker er, i det minste potensielt, også makt over dem. Synet på hvordan makt skal fordeles i samfunnet, vil variere mye fra person til person; og det maktfokuserte personvernet vil derfor være politisk omstridt. Spørsmålet gjelder dels hvor stor makt ulike institusjoner – offentlige som private – skal ha over enkeltindivider; dels hvordan maktbalansen skal være mellom forskjellige institusjoner. DNA-opplysninger om en person vil nesten alltid kunne brukes i strid med vedkommendes interesser – selv når opplysningene i utgangspunktet var tenkt å være til hans eller hennes fordel. En DNA-profil

som i én sak frikjenner en person fra mistanke, vil kunne brukes som bevis mot ham eller henne i en annen sak. Selv om norsk lov per i dag i de fleste tilfeller begrenser denne typen "dobbelte anvendelse" av DNA-informasjon, vil mange argumentere for at den blotte muligheten for slik bruk gjør at man bør utvise forsiktighet i forhold til DNA-analyser generelt. Andre vil mene at offentlige og/eller private institusjoner bør kunne gå relativt mye lenger i bruken av DNA-informasjon enn det de har adgang til i dag.

Det tredje perspektivet på personvern i Skauge-utvalgets innstilling handler om personopplysninger som beslutningsgrunnlag, som for eksempel når utlendingsmyndighetene innhenter DNA-analyser for å avgjøre familiegjennforeningssaker; når trygdekantor og rettsapparat innhenter slike analyser for å avgjøre farskapssaker eller når medisinsk-genetiske avdelinger foretar gentester for å treffe beslutninger vedrørende videre behandling. (I visse tilfeller innhentes også informasjon som aldri vil bli brukt i noen faktiske beslutninger – det registreres for eksempel DNA-profiler i politiets database som aldri vil "matche" et spor fra en kriminalsak.) Det er åpenbart at offentlige og private institusjoner trenger informasjon for å foreta de nødvendige beslutninger – spørsmålet er som regel snarere hvor omfattende informasjon de trenger, og ad hvilke veier de skal ha rett eller mulighet til å innhente den. Ofte – kanskje som regel – dreier det seg om avgjørelser av stor betydning for enkeltmenneskers ve og vel, og kravet til korrekte og fullstendige opplysninger vil være tilsvarende stort. Det faktiske grunnlaget vil normalt ha avgjørende betydning for sakens utfall, og ikke minst gjelder dette for DNA-opplysninger, som ofte oppfattes som særlig tungtveiende fakta. Krav om personvern hensyn vil, omvendt, være svakere når det er snakk om opplysninger som trolig ikke, eventuelt svært indirekte, vil bli brukt som beslutningsgrunnlag, slik tilfelle for eksempel er med forskning.

Det må også nevnes at personvern ikke bare handler om enkeltindividenes interesser – begrepet knyttes ofte også til kollektive interesser. Et av de aspekter som oftest blir trukket fram i norske personverndebatter, er, for eksempel, verdien av et begrenset overvåkningsnivå i samfunnet. Mange vil se DNA-profiler som en menneskelig "strekkekode", som gjør det mulig å kople en fysisk person til alle de personopplysninger om ham eller henne som allerede finnes lagret elektronisk. En ting er at et for omfattende overvåkningsnivå ikke er rasjonelt

av hensyn til faren for misbruk, for eksempel under en okkupasjon. For mange er det likevel viktigere at de på et mer emosjonelt grunnlag ikke ønsker å leve i et tvers igjennom kontrollert samfunn, selv om de selv ikke har noe å skjule.

Det er ikke alltid entydig at personvern hensyn taler mot bruken av DNA-analyser. I tilknytning til ideen om privatsfæren, trekkes det for eksempel ofte fram at den enkelte burde være sikret, så langt råd er, at opplysningene om vedkommende selv er korrekte og fullstendige. Ikke minst gjelder dette i forhold til personopplysninger som del av et beslutningsgrunnlag. Krav om korrekt saksbehandling vil i dette perspektivet ofte tale for at det foretas DNA-analyser. I en familiegjenforeningssak nylig, ble to herboende somaliske jenter nektet familiegjenforening med sin mor – inntil de selv bekostet DNA-analyser. Utlendingsmyndighetene kan her kritiseres for ikke å ha sørget for at saken var "så godt opplyst som mulig før vedtak treffes" (forvaltningsloven, § 17).

Som oftest vil vel likevel personvern hensyn, isolert sett, tale mot bruken av DNA-analyser. I slike tilfeller må hensynet til personvern veies opp mot de andre, motstridende hensyn. Slike hensyn kan være sterke eller svake, og ulike personer vil ofte legge ulik vekt på dem. Det kan også variere hvor sterkt vi synes personverninteressene skal veie. De fleste vil mene at DNA-profiler, som ikke forteller noe om sykdomsanlegg e.l., som oftest er mindre sensitive enn medisinske DNA-opplysninger. DNA-

baserte opplysninger om farskap kan av og til synes trivielle i et personvernsperspektiv, andre ganger svært sensitive (avhengig av om resultatet er ventet eller uventet). Det finnes nok, i de ekstreme ender av skalaen, eksempler på bruk av DNA-analyser som de fleste kan enes om. Der gevinsten ved bruken av slike analyser er åpenbar, mens ulempen for individene er minimal, vil de fleste mene at bruken av DNA-analyser er legitim, kanskje til og med nødvendig. Motsatt: når analysene medfører grove overtramp mot individet, mens utbyttet av analysen er heller tvilsom, vil de færreste tillate DNA-analyser. I praksis vil imidlertid de fleste tilfeller befinne seg et sted mellom disse to ytterpunkter, og derved i noen grad også være politisk omstridt.

Det mest generelle man kan si om DNA-analyser i et personvernsperspektiv, er at slike analyser utvilsomt medfører et inngrep i enkeltpersoners privatsfære, og at de derfor må rettferdiggjøres gjennom henvisninger til andre og mer tungtveiende hensyn. Spørsmålet må således vurderes separat fra område til område, noe de neste punktene er forsøk på.

6.2 Videre lesning

Uttrykket "personvern" ble lansert i NOU 1974:22 og er senere drøftet blant annet i NOU 1997:19 (generelt) og NOU 1993:22 (helsesektoren spesielt).

7 Særlig om farskapssaker

Som nevnt innledningsvis i dette heftet, tar vi ikke her sikte på en generell drøftelse av farskapsspørsmål, men vil i stedet fokusere på de eventuelle nye problemer som oppstår i og med DNA-teknologien. Det er da rimelig å stille to spørsmål: hva er nytt med denne teknologien (punkt 7.1)? og hvordan berøres de berørte parter (punkt 7.2)?

7.1 DNA-analyser i farskapssaker: hva er nytt?

Rettsmedisinsk institutt tok DNA-analyser i bruk i farskapssaker høsten 1988. Før den tid ble farskapssaker avgjort på bakgrunn av mer tradisjonelle blodtypeundersøkelser – gjerne påvisning av arvelige varianter av ulike proteiner – i tillegg til vitnemål fra partene. Den første typen bevis er i dag fullstendig erstattet av DNA-analyser; den andre typen har fått langt mindre betydning som en følge av slike analyser. Dette har medført en god del endringer for farskapsretten de siste 15 årene. Vi skal her særlig fokusere på 1) den økte sikkerhet og presisjon, 2) den økte tilgjengelighet og anvendelighet og 3) den økte vekt på genetisk slektskap som DNA-teknologien har medført.

7.1.1 Økt sikkerhet og presisjon

Tradisjonelle blodtypeundersøkelser – som stort sett bestod i påvisning av arvelige varianter av ulike proteiner på celleoverflater, i blodserum og i røde blodlegemer – kunne med noe ulik grad av sikkerhet (som regel over 90%) utelukke en mann som var oppgitt som far. En negativ blodtypekonklusjon medførte i praksis at vedkommende mann ble frifunnet som far, og at det ikke ble utfordret farskapsforelegg. Dersom konklusjonen fra blodprøven var at vedkommende ikke kunne utelukkes, ble han i praksis idømt farskapet i omkring 70% av sakene (men dette gjaldt altså saker der mistanken allerede var rettet mot vedkommende mann). Bare unntaksvis, dersom barnet hadde sjeldne arveanlegg som kunne spores til faren, kunne farskapet positivt påvises ved hjelp av blodprøven.

Som beskrevet under punkt 2.1 ovenfor, er sikkerheten og presisjonen ved DNA-analysene langt større enn ved de mer tradisjonelle blodtypeundersøkelsene. En mann som feilaktig er utpekt som barnefar, vil med tilnærmet sikkerhet "frifinnes" i en DNA-analyse (dersom vi ser bort fra faren

for forbyttning og forurensing av prøver). En mann som faktisk er barnets far, vil også med svært høy sannsynlighet bli utpekt av en DNA-analyse. Siden mulighetene for utelukkelse også var til stede i tradisjonelle blodtypeundersøkelser, har den mest radikale endringen skjedd i og med muligheten for positivt å kunne avgjøre farskapsspørsmålet. Vi vil derfor kunne forvente at flere farskapssaker blir avgjort i dag enn for 15 år siden.

7.1.2 Økt tilgjengelighet og anvendelighet

Det er sannsynlig at DNA-analysenes store sikkerhet og presisjon også medfører en mer utstrakt bruk av blodprøver i farskapssaker. En enkel blodprøve kan i dag med tilnærmet sikkerhet avgjøre hva avhør og blodprøver til sammen i beste fall kunne sannsynliggjøre for 15 år siden. Det vil derfor i dag være langt enklere – for alle parter som ønsker det – å ta de nødvendige skritt for å fastsette eller endre farskap. Rettsreglene for prøving av farskap er i dag også atskillig forenklet. For 15 år siden var kostnadssiden forbundet med slike prøvinger høy – ikke minst var avhørene om svært intime detaljer ubehagelige for de fleste parter – samtidig som inntektssiden var relativt liten – spørsmålet ble sjelden avgjort med særlig høy sannsynlighet. Balansen mellom kostnader og inntekter er i dag en helt annen. Dette medfører at en eller annen – det være seg barnet selv, det offentlige på vegne av barnet, barnets mor, barnets biologiske far, barnets juridiske far eller farens arvinger –, vil ønske å få prøvet et farskap i langt flere situasjoner enn tidligere.

DNA-analysene har også åpnet opp helt nye muligheter for farskapstester; det vil i dag kunne bli prøvet farskap som tidligere ikke kunne prøves. Nærliggende eksempler er tilfeller der den som blir utpekt som far, er utilgjengelig for prøvetaking; kanskje fordi han oppholder seg i utlandet eller fordi han er død. Så lenge det foreligger eller kan frambringes det minste biologiske spor etter ham – for eksempel et hårstrå – vil det i hvert fall i teorien også være mulig å DNA-analysere sporet i forbindelse med en farskapsutredning. En annen mulighet som ikke var aktuell for 15 år siden, er å "rekonstruere" slektskap indirekte, via slektninger av de involverte parter (selv om dette er forholdsvis komplisert). DNA-analyser kan også brukes til å avgjøre farskap allerede på fosterstadiet.

7.1.3 Økt vekt på genetisk slektskap?

En mulig konsekvens av bruken av DNA-teknologi i farskapsaker, er at kriteriene for farskap blir mer rettet mot det genetiske farskap enn tidligere. Dels vil (genetisk) farskap i dag, på grunnlag av DNA-analyser, bli slått fast i saker der man for 15 år siden ville ha manglet bevis. Dersom man godtar prinsippet om at det i de fleste tilfeller er til barnets beste å ha en far, er dette en positiv utvikling. Dels vil det i dag også oftere være mulig å få prøvet og omgjort farskap som allerede er fastslått gjennom pater est-regelen eller erkjennelse. Det er ikke like selvsagt at denne utviklingen er til barnets beste. Omgjøring av et farskap vil i de fleste tilfeller virke relativt sterkt på alle berørte parter, og barnet ikke minst. Da barneloven skulle endres i 1997, var det flere høringsinstanser som brukte dette poenget til å argumentere for at det ikke burde være altfor enkelt å endre farskap. På den annen side vil mange hevde at alle har rett til å kjenne sitt genetiske opphav – Bioteknologinemnda har ved en tidligere anledning brukt denne retten til å argumentere mot ordningen med anonyme sædgivere. De fleste vil kanskje mene både at barn bør ha rett til å kjenne sitt genetiske opphav, og at de bør ha rett til ikke å få denne kunnskapen presset på seg. Situasjoner der disse to rettighetene (retten til å vite og retten til ikke å vite) strider mot hverandre, utgjør i bunn og grunn uløselige dilemmaer – med mindre man er villig til å gi den ene prioritet over den andre, noe som er vanskelig på generelt grunnlag. En eksemplifisering av dilemmaet er beskrevet i boks 3.

Det er i og for seg ikke prinsipielt nytt at reglene for farskapsfastsettelse legger vekt på "biologisk" eller "genetisk" farskap. Også før DNA-analysenes tid, var kriteriene for farskap i siste instans de biologiske forhold. Den gang, som nå, ble farskap i de aller fleste tilfeller fastsatt gjennom "pater est" eller vedgåelse. Men dersom farskap først ble prøvet,

foreskrev § 9 i barneloven at "Har ein mann hatt samlege med moren på den tid ho kan ha blitt med barnet, skal dom seiast for at han er faren...". (Denne regelen gjelder fortsatt i tilfeller der DNA-analyser av en eller annen grunn ikke er anvendelig.) Det nye med DNA-undersøkelser er derfor ikke prinsippet om at det i siste instans er biologisk farskap som gjelder. Det nye er snarere den effektivitet spørsmål om biologisk farskap kan avgjøres med. Dersom en støtter prinsippet om at biologiske forhold bør være det avgjørende i tvilstilfeller, vil man i utgangspunktet også mene at DNA-analysene er nyttige redskaper til å fremme dette prinsippet.

Men én ting er saker der tvilen allerede er overveiende, ofte med negative virkninger for de berørte parter. I slike tilfeller kan DNA-analyser ofte gi det svar partene sårt trenger. En annen ting er at DNA-analyser også gjør det enklere å reise tvil om (mer eller mindre) etablerte farskap, som far, mor og barn for lengst har akseptert. Det kan tenkes at de muligheter DNA-analysene gir, har gjort slike saker mer utbredt. Endringene i barneloven fra 1997 gjorde det enklere å "utfordre" etablerte farskap, bl.a. for en mann som hevder å være far (såframt han kan legge fram nye opplysninger i saken). Flere høringsinstanser var den gang skeptiske til en slik utvidet søksmålsadgang, bl.a. fordi de mente at det ville kunne skape uro rundt barnet og i verste fall medføre sjikanøse søksmål. Etisk sett er dette svært vanskelig å vurdere, blant annet fordi det her nesten er umulig på generelt grunnlag å avgjøre hva som er best for barnet: å kjenne sin rette far, eller å leve lykkelig uvitende om ham. Trolig vil det både finnes tilfeller der vår etiske intuisjon forteller oss at barnet ville ha hatt best av ikke å vite (som vel Hedvig i Vildanden), og tilfeller der det ville ha hatt best av å vite. Det er vanskelig å lage rettsregler som tar hensyn til begge typer situasjoner.

Boks 3: Vildanden

Det er slett ikke åpenbart at sannheten alltid er til det beste i farskapsaker. I Henrik Ibsens skuespill Vildanden lever stykkets sentrale figurer, familien Ekdal, på en rekke "livsløgner", som på sett og vis hjelper dem til å holde seg flytende. En av "løgnene" er at husbonden, Hjalmar Ekdal, er far til fjortenåringen Hedvig. Leseren/tilskueren forstår tidlig at det trolig snarere må være grosserer Werle som er Hedvigs virkelige far. Hedvig lider bl.a. tilsynelatende av den samme arvelige øyesykdommen som grosserer Werle. Det kommer også for en dag at Hedvigs mor, Gina Ekdal, var tjenestepike hos – og hadde et forhold til – grosserer Werle på den tid Hedvig må ha blitt unnfanget. Grossererens sønn, Gregers Werle, aner sammenhengene, og setter seg fore å opptre som en sannhetens apostel – dels drevet av et ønske om å avsløre sin far. Mot ham står doktor Relling med sin påstand om at "Tar De livsløgner fra et gjennomsnittsmenneske, så tar De lykken fra ham med det samme". Tross mange varsler underveis om at sannheten i dette tilfelle kanskje ikke vil bli familien til velsignelse, driver Gregers Werle ubønnhørlig Ekdalene til erkjennelse – og undergang. Stykket ender med at Hedvig skyter seg, etter at den hun alltid trodde var hennes far, har fornektet henne.

7.2 DNA-analyser i farskapssaker: hvordan berøres partene?

Etter denne korte gjennomgangen av hvordan DNA-analysene har endret mulighetene innenfor farskapsretten, er det neste spørsmålet hvordan de ulike partene berøres av disse mulighetene. Vi begynner med den helt sentrale part i enhver farskapssak, nemlig barnet.

7.2.1 Hensynet til barnet

En av de grunnleggende forutsetningene for dagens rettsregler, er at det i de aller fleste tilfeller er i barnets interesse å ha en far. Derfor påhviler det, etter gjeldende rett, det offentlige et ansvar for å få fastsatt farskap – om nødvendig på eget initiativ. Dette har det i Norge vært bred enighet om i mange år. Etter de siste endringer i barneloven, er utgangspunktet at "det offentlige har en plikt til å fastsette farskap, men i unntakstilfeller kan dette av hensyn til mor og barn unnlates" (Ot.prp. nr. 56, 1996-97, s. 24). Som eksempler på slike unntakstilfeller, nevnes "voldtekt eller andre ekstreme situasjoner". I situasjoner der fylkestyrgdekontoret har henlagt en farskapssak, har voksne barn adgang til å reise farskapssak. Barnets rett til en far strekker seg med andre ord nokså langt. (Om farskapsrett for øvrig, se punkt 3 ovenfor.)

Et viktig spørsmål i denne sammenheng er hvorfor det er i barnets interesse å ha en far. Det er selvfølgelig mange og ofte nokså individuelle svar på et slikt spørsmål. Viktige komponenter i farsbehovet kan være følelsesmessige (bl.a. betydningen av å kjenne sitt biologiske opphav); materielle (økonomiske bidrag, herunder arv); praktiske (hjelp og støtte av ulik art); og medisinske (i forbindelse med arvelig sykdom). De fleste av disse faktorene vil ha relativt større betydning tidlig i livet enn sent. Det innebærer at når barnets behov for en far skal veies mot andre hensyn, bør førstnevnte tillegges relativt større vekt dess yngre barnet er – grovt sett og helt generelt. Riktignok er dette en regel med mange unntak. Det er for eksempel rimelig å anta at det finnes faser av livet der eksistensielle spørsmål, blant annet om farskap, har særlig stor betydning: den følelsesmessige delen av farsbehovet er kanskje sterkere for en attenåring enn for en femåring. De fleste vil likevel trolig være enige om, for det første, at hensynet til barnet i farskapsspørsmål bør veie svært tungt; for det andre at dette hensynet som regel tilsier at barnet bør vite hvem dets far er; og, for det tredje, at dette hensynet bør vektes noe tyngre tidlig i livet enn sent.

Når er det ikke i barnets interesse å få fastslått hvem som er dets biologiske far? Vi var ovenfor inne på situasjoner der barnet muligens vil ha best av å

leve "lykkelig uvitende", slik tilfellet antakelig var med Ibsens Hedvig. Andre eksempler kan være de som nevnes i forarbeidene til endringene i barneloven: når barnet er unnfanget ved ekstreme situasjoner som voldtekt og incest (sistnevnte er ikke eksplisitt nevnt i nevnte forarbeider). I slike tilfeller kan det synes relativt åpenbart at det bør gjøres unntak fra den generelle regelen om at farskap bør fastslås. Men mellom slike ekstreme situasjoner på den ene siden, og mer normale situasjoner på den andre, finnes det trolig en rekke grensetilfeller der det er uklart hvorvidt det er i barnets interesse å få farskapet avklart.

Slike tvilstilfeller reiser også spørsmålet om hvem det er som er best skikket til å ivareta barnets interesser: moren, annen verge eller det offentlige? Uten å gå altfor nær innpå et spørsmål som angår farskap generelt, og ikke egentlig DNA-testing spesielt, vil vi kort peke på at det er bortimot umulig å frata mor (og, i noe svakere grad, biologisk far) en viss innflytelse i slike saker. Selv om DNA-analyser i prinsippet vil kunne avgjøre enhver farskapssak, vil mor ofte kunne forhindre slike avklaringer simpelthen ved ikke å oppgi mulige fedre. Gitt denne naturlige "vetoretten" mor (og, i noen grad, far) har, er det kanskje rimelig at det offentlige har forholdsvis vide fullmakter til å avgjøre farskapssaker ved hjelp av DNA-analyser der dette er mulig – det vil si der mor oppgir mulige fedre eller mulige fedre melder seg selv – og der sterke hensyn ikke taler mot dette.

7.2.2 Hensynet til moren

Sett fra perspektivet til barnets mor, har DNA-analysene radikalt endret farskapssakene. Så lenge hun ønsker å få fastslått farskapet, vil disse analysene lette hennes situasjon i forhold til tidligere. Før DNA-analysenes tid, var en farskapsutredning ofte en svært omfattende og, særlig for mor, traumatisk affære. I tillegg til blodprøve måtte hun da ofte gjennom svært belastende bevisføringer i retten, inkludert avhør om eget seksualliv. Den sikkerhet som DNA-analyser kan avgjøre farskap med, gjør at slike analyser i de fleste tilfeller kan erstatte de gamle bevisføringene, til fordel for de fleste parter. En blodprøve må betraktes som et relativt lite inngrep; og framtidig teknologi vil kunne medføre enda enklere prøvetakingsmetoder. I dette perspektivet er DNA-analyser overveiende et gode.

En litt mer kompleks situasjon er når mor, aktivt eller passivt, oppgir feil far. En god del barn blir født innenfor ekteskap, slik at pater est-regelen kommer til anvendelse uten at morens ektemann er barnets virkelige far. Mange har også hevdet at en del menn motvillig vedkjenner seg farskap på fødeklubben,

som en følge av omstendighetenes press. DNA-analyser kan ha bidratt til å undergrave morens interesse i slike situasjoner, i og med at både juridisk far (etter pater est-regelen eller erkjennelse), biologisk far og barn under visse betingelser har anledning til å få prøvet farskapet. DNA-analyser bidrar altså til å svekke morens kontroll i slike situasjoner noe. Ofte, men ikke alltid, vil dette være til fordel for barnet.

DNA-analysenes muligheter i saker der moren ikke ønsker å få farskapet fastslått overhodet, er noe mer begrenset. Det kan være mange grunner til ikke å ønske dette; i enkelte tilfeller – som ved voldtekt og incest – vil dette kanskje også være i barnets interesse. I slike tilfeller vil vel de fleste mene at barnets og morens interesser bør veie tyngre enn et eventuelt ønske om farskap fra den biologiske far. Men dersom et barn som har blitt unnfanget ved voldtekt eller incest selv ønsker å vite hvem dets far er (for eksempel etter at vedkommende barn er blitt myndig), vil mange av oss være i tvil: Skal morens eller barnets interesse veie tyngst? Noe av grunnen til at dette er et såpass vanskelig spørsmål rent etisk, er trolig at både barnet og moren ufrivillig har havnet i den vanskelige situasjonen. I overgrepssaker har vi en klar etisk intuisjon som sier oss at vi skal beskytte den svakeste part, men når to svake parter har motstridende interesser, svikter denne intuisjonen. Trolig er det beste å vurdere slike saker individuelt, uten å gi noe generelt fasitsvar.

Voldtekts- og incestsaker aktualiserer også spørsmålet om DNA-analyser med sikte på å fastslå farskap på fosterstadiet. Man kan for eksempel tenke seg situasjoner der kvinnen ønsker å ta abort dersom voldtektsmannen er fosterets far, men i motsatt fall ikke. Ens syn på slike saker vil selvfølgelig i noen grad avhenge av hva slags abortsyn man har. Absolutte abortmotstandere vil kanskje mene at farskapstesting av fostre vil kunne øke antallet aborter (av fostre som har "feil" far). Dersom man derimot tillater abort under visse omstendigheter, ser problemstillingen noe annerledes ut. Personer som ønsker å tillate abort på visse betingelser, vil trolig anse voldtekt som en akseptabel indikasjon. Muligheten for DNA-analyser av fostre vil da, i tvilstilfeller, kunne være av det gode, siden slike analyser vil kunne bidra til å begrense antall aborter noe (d.e. i de tilfeller der voldtektsmannen ikke er faren).

Rettsmedisinsk institutt mottar årlig noen svært få forespørsler om farskapstesting av fostre uten at det er snakk om slike ekstreme situasjoner som er nevnt ovenfor. Praksis har til nå vært at instituttet på visse betingelser utfører slike tester (se punkt 3.1.3), men at det aldri gir svar på prøvene før etter attende svangerskapsuke (med mindre det dreier seg om undersøkelser som er rekvisitert av genetiker

eller politi). For å foreta en genetisk test av et foster, må man imidlertid, per i dag, først ha en fostervannsprøve. Risikoen for å abortere ved fostervannsprøvetaking er 1-2%. Dersom det ikke allerede foreligger en fostervannsprøve, vil det derfor bare unntaksvis være aktuelt å foreta en farskapsundersøkelse allerede på fosterstadiet. Spørsmålet er om denne typen testing burde vært eksplisitt lovregulert. Dette vil i så fall kunne bli stadig vanskeligere i årene framover, blant annet fordi det i framtiden kan bli mulig å foreta genetiske undersøkelser på fosterceller isolert fra morens blod. I tillegg blir det internasjonale tilbudet om denne typen tester stadig større og mer tilgjengelig, blant annet gjennom internett.

7.2.3 Hensynet til faren

Begrepet "far" kan i denne sammenheng knyttes både til juridisk og biologisk farskap. Gjennom ulike kombinasjoner av disse kan man tenke seg en rekke forskjellige typer farsfigurer. De fleste "fedre" er utvilsomt fedre i både juridisk og biologisk forstand; enkelte er biologiske, men ikke juridiske, fedre; og andre er juridiske, men ikke biologiske, fedre. Blant de som "bare" er biologiske fedre, vil noen ønske at de også var juridiske fedre, andre ikke. Blant de som "bare" er juridiske fedre, er noen vel vitende om det, andre ikke. Også videre. Fars-begrepet omfatter en broket gruppe, og farsperspektivet er derfor ikke ett, men mange. Vi vil her konsentrere oss om den biologiske far, siden det er hans situasjon som blir sterkest berørt av DNA-analysene.

DNA-tester gir den biologiske faren bedre muligheter til å få fastslått farskapet enn tidligere. Disse mulighetene realiseres også i noen grad gjennom endringer i barneloven (1997): etter disse endringene har en mann som påstår å være biologisk far søksmålskompetanse under visse omstendigheter (se punkt 3.1.2). I noen grad kan denne adgangen gå på bekostning av andre parter. Før DNA-testenes tid kunne en kvinne som ble gravid etter å ha vært utro mot sin ektemann lettere "late som ingenting" og derved skjule de faktiske forhold. I enkelte tilfeller vil dette også sikkert ha vært til det beste både for ektemann og barn; men det er vel ikke usannsynlig at de "bedratte" parter – ekte-mann, elsker og barn – som regel ville ha valgt å vite framfor ikke å vite, hvis de hadde hatt valget.

Da loven skulle endres i 1997, var spørsmålet om søksmålskompetanse for den som påstår å være barnets far et av de vanskeligste, og høringsinstansene var delt noenlunde på midten. De høringsinstansene som var for slik søksmålskompetanse, pekte blant annet på at det viktigste motargumentet – nemlig behovet for ro omkring etablerte farskap

– er sterkt svekket i og med DNA-teknologiens raske, enkle og sikre svar. I tillegg ble likestillingshensyn og barnets behov for å kjenne sitt (biologiske) opphav, vektlagt. På den annen side hevdet andre høringsinstanser at søksmålskompetanse for menn som påstår å være far vil kunne medføre uro rundt etablerte familieforhold og sjikanøse søksmål. Når departementet til slutt gikk inn for slik søksmålskompetanse, la det "avgjørende vekt på at det må anses å være til det beste for barnet at det så tidlig som mulig får kjennskap til og kontakt med sin biologiske far, og at juridisk tilknytning i størst mulig grad blir brakt i samsvar med biologiske forhold". Og Stortinget fulgte altså departementets forslag.

Det er vel vanskelig å være uenig med departementet i at dersom det er til barnets beste å kjenne sitt biologiske opphav, så tipper vekten i dette spørsmålet for departementets forslag. Hensynet til barnet og hensynet til den biologiske faren vil vel i de aller fleste tilfeller til sammen veie tyngre enn alle andre hensyn (et mulig unntak er her, igjen, voldtekts- og incestsaker). Men de høringsinstanser som gikk imot forslaget, vil vel nettopp bestride at det er til barnets beste.

7.2.4 Hensynet til øvrige parter

Til tider har andre personer enn mor, far og barn interesser i utfallet av en farskapssak. Et åpenbart eksempel er fars arvinger – potensielle og faktiske.

Antallet arvinger vil kunne ha betydelig innvirkning på utfallet av en farskapssak, og partene vil derfor kunne ha stor interesse av hvem som blir inkludert og hvem som blir ekskludert. Inntil 1997 het det også i barneloven (§ 6, andre ledd, andre punktum) at "Døyr ektemannen, kan sak innan same frist (tre år) også reisast av den som vil ha rett til arv eller større arv dersom barnet ikkje er ektemannen sitt." Dette gjaldt altså kun farskap som fulgte av pater est-regelen.

I slike situasjoner medfører ikke DNA-teknologien nødvendigvis noen forenkling i saksgangen. En avdød ektemann er ikke uten videre tilgjengelig for blodprøve, og ulike problemer hefter ved en del av alternativene til blodprøve. På den annen side kan man anta at behovet for arvinger til å reise sak er blitt mindre, siden tvilstilfeller ofte vil ha vært avklart på et tidlig stadium – som en følge av DNA-teknologien. Av disse grunner, og av hensyn til barnet (som alltid i alle fall vil ha adgang til å reise sak), foreslo departementet i 1997 at arvingenes selvstendige søksmålskompetanse falt bort, hvilket nå også er gjeldende rett. Unntaket er når ektemannen selv har reist sak før sin død – i slike tilfeller skal dødsboet eller arvingene tre inn i saken i farens sted (§ 17).

Det er vel i alle tilfelle i farskapssaker rimelig å legge vesentlig større vekt på de direkte berørte parter behov, enn på ulike tredjeparter – det være seg arvinger eller andre.

8 Særlig om familiegjenforeningssaker

8.1 DNA-analyser i familiegjenforeningssaker: hva er nytt?

DNA-analysenes rolle i familiegjenforeningssaker er som regel å belyse farskap og morskap, siden det først og fremst er disse slektskapsforholdene som gir adgang til familiegjenforening (ved siden av ekteskap og samboerskap, som ikke kan belyses ved hjelp av DNA-undersøkelser). I praksis er det derfor de samme typer DNA-analyser som brukes i familiegjenforeningssaker som i farskapssaker. Flere av de "nyheter" som ble omtalt i forbindelse med farskapssakene ovenfor (punkt 7.1) gjelder derfor også familiegjenforening. Generelt kan det sies at bruken av DNA-undersøkelser er mer av en nyhet i familiegjenforeningssaker enn i farskapssaker, blant annet fordi blodprøver også har vært brukt tidligere i farskapssaker. I familiegjenforeningssaker er biologiske prøver derimot et helt nytt moment. Dette innebærer blant annet nye saksbehandlingsrutiner. I tillegg vil de momentene som ble omtalt under punkt 7.1 ovenfor, og da særlig den økte vekten på genetisk slektskap som bruken av slike prøver innebærer, få en litt annen betydning i familiegjenforeningssaker.

8.1.1 Nye saksbehandlingsrutiner

Det tradisjonelle alternativet til DNA-analyser i familiegjenforeningssaker er basert på dokumentasjon og intervjuer. I korte trekk foregår prosessen som følger (i følge Utlendingdirektoratets brosjyre Familiegjenforening): Familien i utlandet henvender seg til norsk utenriksstasjon (ambassade, konsulat) og søker om oppholdstillatelse. Søknaden gjelder også som visumsøknad hvis søkeren er visumpliktig. Følgende dokumenter trengs: vigselsattest, fødselsattest, skoleattest, evt. skilsmissepapirer og dødsattest. Søknaden blir så sendt til Utlendingdirektoratet, som ekspederer den videre til det politidistrikt der personen i Norge som ønsker familiegjenforening, er bosatt. Politikammeret innhenter deretter opplysninger fra denne personen om familien og om forsørgerevnen, det vil si hvilken inntekt personen har. Utlendingdirektoratet vil avgjøre om familiemedlemmet / familiemedlemmene får lov til å komme til Norge. Både personen i Norge og familiemedlemmet / familiemedlemmene i utlandet vil bli underrettet om avgjørelsen. Det vil ta ca. 6 måneder fra det tidspunkt søknad er innlevert, før svaret kommer.

Slik Jusitidsdepartementets prøveprosjekt er lagt opp, er DNA-analyser ikke en erstatning for denne

prosedyren, men kommer snarere til som et tillegg. Tilbudet om DNA-undersøkelse gis kun til somatiske søkere, og kun når det etter utlendingsmyndighetenes oppfatning foreligger tvil om de oppgitte familierelasjoner er korrekte. Søker og herboende referanse blir informert om at de vil kunne motta tilbud om DNA-analyse, og får samtidig utlevert standardisert skriftlig informasjon om hva en slik analyse innebærer. For øvrig foregår søknadsprosessen som før inntil utlendingsmyndighetene eventuelt kommer til at tilbud om DNA-analyse skal gis. I så fall kaller vedkommende utlendingsattaché inn søker, og gir via tolk informasjon om tilbudet (at det må tas en blodprøve, hva en DNA-analyse vil gi svar på og at svaret vil bli tillagt vekt ved den videre behandling). Dersom vedkommende samtykker (skriftlig), tar faglig kompetent personell blodprøve av søker, og blodprøven blir sendt til Rettsmedisinsk institutt for analyse. En parallell prosess finner sted overfor herboende søker. Dersom søker eller referanse ikke ønsker å ta blodprøve, blir vedkommende intervjuet om grunnen til dette, og saken blir deretter behandlet "på vanlig måte". Dersom analysene bekrefter slektskapsforholdet anses dette for å være tilstrekkelig dokumentert. I motsatt fall gis søker og referanse anledning til å uttale seg, og saken behandles deretter "på vanlig måte".

8.1.2 Økt vekt på genetisk slektskap

I familiegjenforeningssaker måtte utlendingsmyndighetene tidligere forholde seg til dokumentasjon (fra offentlige myndigheter) og opplysninger (fra søkere og deres referanser) som i mange tilfeller var usikre (for eksempel i tilfeller der det kun forelå opplysninger fra søker og referanse) eller sprikende (for eksempel i tilfeller der søkers opplysninger avvek fra dokumentasjonen). I spørsmål om biologisk morskap eller farskap gir DNA-analyser, på den andre siden, forholdsvis sikre og presise svar. Riktignok er det slik at DNA-analyser er mindre informative mht. å skjelne mellom nære slektninger enn til å skjelne slektninger fra ubeslektede (se punkt 2.1). Det vil således kunne forekomme at søkere får innvilget familiegjenforening til tross for at vilkårene strengt tatt ikke er oppfylt. En nevø eller niese vil i enkelte tilfeller kunne passere som en sønn eller datter. For tilhengere av en striks praktisering av utlendingslovgivningen vil dette kunne oppfattes som et problem. Men de fleste vil kanskje mene at det er bedre at enkelte slipper inn i landet

på feilaktig grunnlag, så lenge rettmessige søkere ikke blir utestengt.

I så fall kan DNA-analysenes høye presisjonsnivå være et problem. Det er sannsynlig at mange barn, i Somalia som overalt ellers, vokser opp med foresatte som ikke er deres biologiske foreldre – uten å kjenne til dette. I særlig grad gjelder dette farskap. Mange vil mene at vilkårene for familiegjenforening i slike tilfeller burde anses som oppfylt, men DNA-analyser vil i slike tilfeller være misvisende. I tilfeller der annen dokumentasjon kan bekrefte (det ikke-biologiske) farskapet vil utlendingsmyndighetene kunne ta hensyn til dette (i slike tilfelle vil DNA-analyse neppe bli innhentet overhodet), i motsatt fall vil DNA-analysen trolig kunne føre til avslag.

8.2 DNA-analyser i familiegjenforeningssaker: hvordan berøres partene?

En familiegjenforeningssak har først og fremst to parter: de som søker om familiegjenforening (utlending og herboende referanse), og det norske samfunn, representert ved utlendingsmyndighetene. Vi skal kort beskrive visse aspekter ved hvordan bruken av DNA-analyser berører disse to. For enkelthets skyld ser vi i det følgende bort fra feilkilder i forbindelse med selve testingen.

8.2.1 Hensynet til søkerne

De som søker om familiegjenforening kan i denne sammenheng deles i flere undergrupper som berøres ulikt av bruken av DNA-analyser. (Det bør understrekes at den følgende diskusjonen er en sterk forenkling som har til hensikt å få fram enkelte prinsipielle poenger i saken; konkrete søkere faller ikke nødvendigvis klart inn under noen enkelt av undergruppene.) En slik undergruppe er (1) søkere som faktisk står i det biologiske slektskapsforhold til herboende referanse som de oppgir i søknaden. Denne gruppen vil kunne ha fordeler av en DNA-analyse: de vil få innvilget søknaden uavhengig av om den dokumentasjonen de legger fram er tilstrekkelig; og saksbehandlingstiden vil muligens være kortere. Det er grunn til å tro at nokså mange av de som tar imot tilbudet om DNA-analyse tilhører denne kategorien. I følge NTB 8. juni 2000 hadde UDI på det tidspunktet "fått DNA-resultatene fra 80 somaliere som har søkt om å bli gjenforent med nær familie i Norge. Av 80 personer viser det seg at 16 ikke er i slekt. 15 personer trakk søknaden eller møtte ikke opp til testingen." Hvis disse tallene er riktige, er det et flertall av de som testes som vil få innvilget opphold. Men i Dan-

mark støttet DNA-analysene søkerens opplysninger fullt ut i bare ca. 20% av sakene i 1997 og i 45% av sakene i 1998.

En annen undergruppe er (2) søkere som ikke står i det biologiske slektskapsforhold til herboende referanse som de oppgir, men som ikke er klar over det selv. De innvendinger som har vært reist mot Justisdepartementets prøveprosjekt, dreier seg i første rekke om hensynet til søkere i denne kategorien (se for eksempel Bioteknologinemndas brev til Justisdepartementet i vedlegg 1). Det vil dreie seg om mennesker som i god tro søker om familiegjenforening. Mange av dem vil trolig akseptere tilbudet om DNA-undersøkelse, men de vil være uforberedt på utfallet – et utfall som vil få stor betydning for dem langt utover den konkrete familiegjenforeningssaken som foranlediget undersøkelsen. Det er vanskelig å anslå hvor mange dette kan dreie seg om. Andelen barn som vokser opp sammen med andre enn sine biologiske foreldre, uten at de selv vet det, vil trolig variere fra samfunn til samfunn. Og så vidt vi kjenner til, er det gjort få forsøk på å tallfeste slike andeler for noe samfunn.

En tredje undergruppe består av (3) søkere som ikke står i det biologiske slektskapsforhold til herboende referanse som de oppgir, og som er klar over det selv. Denne gruppen omtales ofte i media som "juksere" (overskriften i nevnte oppslag i VG var "DNA-tester avslører juks med familiegjenforening"), men en slik begrepsbruk tilslører viktige aspekter. Det kan for eksempel være forståelig at de moralske og medmenneskelige forpliktelser somaliere i Norge har overfor slektninger i hjemlandet, for dem veier tyngre enn norske rettsregler. Mange av oss andre ville ha gjort den samme prioriteringen. Det kan også være at disse søkerne har misforstått kriteriene for familiegjenforening fordi deres begreper om familie og slektskap er andre enn våre. For en nærmere drøftelse av disse og beslektede spørsmål, viser vi til vedlegg 2. Det kan i denne forbindelse være interessant å merke seg en erfaring fra Danmark: "I en betydelig del af sagerne i 1997-1998 pegede DNA-undersøgelserne på, at der var tale om anden form for nært slægtskab end forældre-børn" (Morling 2000).

Det finnes visse interessekonflikter mellom de to sistnevnte grupper av søkere, altså (2) de som ikke kjenner til og (3) de som kjenner til at de søker på galt grunnlag. De fleste vil være enige om at gruppe (2) ideelt sett burde innvilges familiegjenforening. De menneskelige hensyn som ligger bak selve familiegjenforeningsordningen, synes ikke å favorisere biologiske barn framfor adoptivbarn, selv når adopsjonen er av uformell (og eventuelt ubestemt) art. De fleste vil også være enige om at gruppe (3) ikke burde innvilges familiegjenforening (selv

om det kan være andre grunner til at de burde gis oppholdstillatelse). Problemet er at det er vanskelig for gruppe (2) å dokumentere og sannsynliggjøre sine påstander; og samtidig at det er vanskelig å motbevise og usannsynliggjøre tilsvarende påstander fra gruppe (3). En liberal praksis til fordel for gruppe (2) vil derfor også være til fordel for gruppe (3), og ordningen med familiegjenforening vil derfor lett kunne undergraves (se neste punkt).

Hovedspørsmålet i denne sammenheng er hvilken forskjell DNA-analysene gjør for disse to gruppene. Ingen av dem har noen umiddelbare fordeler av slike analyser, siden resultatet vil kunne brukes mot dem. Spørsmålet er da hvilke øvrige muligheter gruppe (2) har for å sannsynliggjøre sin sak, og dette er et spørsmål som faller utenfor rammene av dette heftet. I følge myndighetene vil tilbudet om DNA-analyse bare bli gitt i saker der utlendingsmyndighetene allerede har grunn til å tvile på at opplysningene som ble gitt var riktige. I så fall kan tilbudet om DNA-analyse oppfattes som en "siste sjanse" for søkere som ellers ville ha blitt avvist, men en slik konklusjon kan bare trekkes etter en nærmere gjennomgang av enkeltsaker.

Hensynet til søkerne trekker derfor, oppsummeringsvis, i noe ulike retninger. For én gruppe søkere (1) utgjør DNA-analysene en mulighet til å fastslå slektskapsforhold som kanskje kan være vanskelig å dokumentere på annen måte. For en annen gruppe søkere (2) vil DNA-analysene kunne avstedkomme store problemer, også langt utover deres familiegjenforeningssak. I forhold til en tredje gruppe søkere (3) utgjør DNA-analysene et effektivt redskap for samfunnet til å avvise søkere som etter norsk lov ikke har krav på familiegjenforening. Gjennomgående for den norske debatten har vært at tilhengerne av Justisdepartementets prøveprosjekt viser til gruppene (1) og (3), mens motstanderne legger vekt på gruppe (2).

8.2.2 Myndighetenes synspunkter

Som tidligere skal vi heller ikke her problematisere norsk innvandringspolitikk i og for seg, men i stedet fokusere på den forskjell DNA-analysene gjør i familiegjenforeningssaker – sett fra myndighetenes perspektiv. Utlendingsmyndighetenes jobber, blant annet, å forvalte norsk innvandringspolitikk slik denne er fastlagt av Stortinget, og Stortingets bestemmelser gjenspeiler forhåpentlig befolkningens syn mer generelt.

Hensikten med reglene om familiegjenforening er, i følge en brosjyre fra UDI, først og fremst å verne om allerede etablerte familieband. Dette er samtidig en av de vanligste formene for innvandring til Norge; i 1999 fikk 9038 personer oppholdstil-

latelse på dette grunnlag. Siden det dreier seg om så vidt mange personer, er det desto viktigere for myndighetene å sikre en rettferdig praktisering av reglene.

For en del grupper av søkere, deriblant de fra Somalia, har man erfaring for at saksbehandling basert på skriftlig dokumentasjon fungerer greit; mens for enkelte grupper har det vært vanskelig å skaffe pålitelig dokumentasjon. Saksbehandlingen må derfor baseres på opplysninger fra søkerne. I følge Justisdepartementet (i brev til Bioteknologinemnda av 16. desember 1999) "foreligger det i disse sakene ofte motstridende opplysninger som det er grunn til å stille spørsmål ved. Det er således fare for at man i denne type saker avslår søknader der de oppgitte slektskapsforhold faktisk er riktig, eller at man innvilger tillatelser der de oppgitte slektskapsforhold ikke er korrekte. Dette bekreftes av erfaringer bl.a. Danmark og Finland har gjort ved DNA-testing i forbindelse med familiegjenforeningssaker."

Justisdepartementet hevder også at mange av de som oppnår en tillatelse på uriktig grunnlag får store problemer etter at de har vært i landet en stund, noe som skal skyldes at de ikke bor sammen med sine biologiske foreldre.

For øvrig presiserer Justisdepartementet at "prosjektet innebærer at det gis tilbud om DNA-test bare i de saker der utlendingsmyndighetene etter en konkret vurdering finner at det er tvil om at de oppgitte slektskapsrelasjoner er riktige og søknaden kan risikere å bli avslått på dette grunnlag. Dersom søkeren ikke ønsker å delta i en test, kan ikke søknaden avslås alene på dette grunnlag. I et slikt tilfelle vil den enkelte bli gitt anledning til å begrunne hvorfor han/hun ikke vil delta i en slik test. Denne forklaringen vil inngå som del av sakens dokumenter og bli tatt hensyn til ved den endelige vurdering av saken. Departementet mener på denne bakgrunn at testen må anses som frivillig."

I tillegg til de argumenter som Justisdepartementet framfører, kan det være verdt å peke på at innvandringen til Norge ikke er uberørt av våre nabolands innvandringspolitikk. Siden DNA-analyser er tatt i bruk i flere av våre naboland (se punkt 4.2 ovenfor), kan dette i seg selv være en grunn til at også vi bør gjøre det. Enten DNA-analyser skulle vise seg overveiende å bekrefte eller avkrefte søkerens opplysninger, så vil en slik overvekt kunne være med på styre flyktningestrømmen i bestemte retninger. Hensynet til likest mulig saksbehandling fra land til land – et hensyn som må tillegges en viss vekt når det gjelder flyktningepolitikken – vil derfor kunne tas til inntekt for bruken av DNA-analyser.

8.2.3 Øvrige parter

Blant øvrige parter i spørsmålet om bruken av DNA-analyser i somaliske familiegjenforeningssaker, er det naturlig å peke på de norske somalierne. For det første berøres mennesker i denne gruppen som enkeltpersoner i hver enkelt sak; i egenskap av å være herboende referanser til personene som søker om familiegjenforening. I dette henseende er deres interesser langt på vei sammenfallende med søkerne, slik dette er beskrevet i punkt 8.2.1 ovenfor. For det andre berøres også de norske somalierne som gruppe. Erfaringene fra Danmark tilsier

at en relativt stor andel av søknadene vil bli avslått som en følge av DNA-analysene (jf. punkt 4.2.1 ovenfor), med et resultat at somaliere som gruppe står i fare for å bli stemplet som "juksere". Det tidligere refererte oppslaget fra VG ("DNA-tester avslører juks med familiegjenforening") illustrerer dette poenget. Norske somaliere har stilt seg kritiske til Justisdepartementets prøveprosjekt fordi de mener prosjektet stigmatiserer dem som gruppe (bl.a. i brev fra Somalisk aksjonsgruppe til Justisminister Odd Einar Dørum).

9 Særlig om straffesaker

9.1 DNA-analyser i straffesaker: hva er nytt?

Bruken av DNA-analyser i politietterforskning har flere historiske forløpere. DNA-profiler har for eksempel ofte blitt sammenliknet med fingeravtrykk. Også andre former for biologisk prøvetaking med påfølgende analyser har vært i bruk i etterforskning lenge, med blodtypeundersøkelser som et nærliggende eksempel. Vi skal her foreta en kort sammenlikning av DNA-profiler med, henholdsvis, fingeravtrykk og blodtypeanalyser. I tillegg skal vi kort peke på DNA-profilenes store potensiale i registerøymed.

9.1.1 DNA-profiler vs. fingeravtrykk

Det er både likheter og forskjeller mellom en DNA-profil og et fingeravtrykk. Én likhet er at begge er unike for den person de stammer fra (til forskjell, for eksempel, fra en blodtype). Men DNA-profilen er i så måte "litt mindre unik" enn fingeravtrykket, siden en gitt person deler halvparten av sin profil med foreldre og søsken. En annen likhet er at både fingeravtrykk og biologisk materiale til DNA-profilering vil forekomme relativt hyppig på et åsted. Men mens det er relativt enkelt for en gjerningsmann eller -kvinne å unnlate å etterlate seg fingeravtrykk, er ikke dette like enkelt når det gjelder biologiske spor. Det skal i dag svært lite materiale til for å bygge opp en DNA-profil – et hårstrå vil for eksempel ofte være tilstrekkelig. På den annen side beviser ikke et hårstrå mer enn at den person det tilhører faktisk har vært på åstedet. Dette gjelder også for fingeravtrykk. Blod- og sædflekker er mer informative i så måte; det vil ofte være vanskeligere å forklare at blodet ditt befinner seg på et åsted, enn at ett av dine hårstrå gjør det. Funn av sæd vil for øvrig ofte indikere at samleie har funnet sted, men sjelden hvorvidt det var frivillig eller tvungent. Både fingeravtrykk og DNA-profiler har den fordel at de gir relativt lite informasjon utover det som er nødvendig for identifikasjon, selv om en DNA-profil inneholder noe mer informasjon enn et fingeravtrykk (da særlig om slektskap). En siste likhet mellom DNA-profiler og fingeravtrykk er at de begge er nokså velegnet for registrering, fordi de er (relativt) personunike og lar seg digitalisere. Dette er et punkt vi kommer tilbake til nedenfor.

9.1.2 DNA-profilering vs. andre analyser av biologisk materiale

Analyser av biologiske spor, og da særlig blodtyping, har lenge vært brukt i etterforskning av kriminalsaker, men det er vesentlige forskjeller mellom denne typen analyser og DNA-analyser. For det første er det store forskjeller i hva slags spor som kan undersøkes. For blodtyping kreves tilgang på blodprøver, både fra åstedet og fra mistenkte. En DNA-profil kan man derimot oppnå fra nær sagt et hvilket som helst biologisk spor fra åstedet, i ørsmå kvantiteter; og det er ofte tilstrekkelig med en hår- eller spyttprøve fra den eller de mistenkte. Dette skyldes at DNA-profilen bygges opp ved hjelp av informasjon som finnes i alle kroppens celler, mens blodtypeundersøkelser er basert på proteinmarkører som bare finnes i spesifikke vevstyper. For det andre har DNA-analyser langt høyere spesifisitet enn tradisjonelle blodtypeundersøkelser. En gitt blodtype vil være felles for mange personer i befolkningen, så konklusjonen etter en blodtype-sammenlikning mellom et spor og en mistenkt vil være enten at vedkommende kunne ha avsatt sporet eller at han eller hun ikke kunne ha avsatt sporet. Med DNA-analyser kan spørsmålet derimot avgjøres (negativt eller positivt) med svært høy grad av sannsynlighet. For det tredje er DNA langt mer stabilt og i mindre grad gjenstand for degraderende prosesser enn proteiner.

9.1.3 Egnethet for registerbruk

DNA-profiler lar seg digitalisere forholdsvis enkelt og er derfor godt egnet for registrering med tanke på senere bruk. Det kan riktignok hevdes at dette mer er en konsekvens av informasjonsteknologien enn av genteknologien. Prinsipielt er det ikke så store forskjeller mellom et fingeravtrykksregister og et DNA-register; for hovedstyrken ved begge er den teknologi som gjør dem raskt og effektivt tilgjengelige for søk. Før denne teknologiens tid måtte fingeravtrykk sammenliknes manuelt, hvilket først og fremst var aktuelt i forhold til faktisk mistenkte. Det samme ville gjelde for DNA-profiler dersom de ikke ble registrert. Med DNA-registrene, som med fingeravtrykksregistrene, er det imidlertid blitt mulig å gjøre "blinde" søk blant tidligere straffedømte, noe som fra tid til annen vil føre til at saker der politiet står uten spor, oppklares.

Det finnes like fullt forskjeller mellom DNA-registeret og fingeravtrykksregisteret (kalt AFIS – Automatic Fingerprint Identification System). Foreløpig er deres blotte størrelse en betydelig forskjell. Mens DNA-registeret i praksis ikke har hatt noen betydning ennå, har fingeravtrykksregisteret stor praktisk betydning i politiets arbeid, både nasjonalt og internasjonalt. Dette vil selvfølgelig kunne endre seg over tid. En mer prinsipielt viktig forskjell er at siden en DNA-profil delvis deles mellom slektninger, vil registreringen av én persons DNA-profil også inneholde halve profilen til vedkommendes far, helsøsken og barn. Det kan derfor tenkes situasjoner der rettsmedisinere kan beregne sannsynligheten for at en person har avsatt et spor uten å ha tilgang til vedkommendes egen DNA-profil.

9.2 DNA-analyser i straffesaker: hvordan berøres partene

Når vi nå skal drøfte hvordan ulike parter berøres av DNA-analyser, er det viktig å være klar over at ett overordnet, samfunnsmessig hensyn, nemlig behovet for å reagere på alvorlige lovovertridelser, generelt sett taler for bruken av både DNA-analyser og -registre i straffesaker. DNA-teknologien, kombinert med moderne informasjonsteknologi, utgjør effektive midler til å bedre oppklaringsprosessen for forbrytelser. Dette overordnede hensynet vil ikke bli gjentatt til stadighet nedenfor, men de momenter som trekkes fram nedenfor må sees på denne bakgrunn. Vi skal dele diskusjonen om hensynet til ulike parter i to deler, én knyttet til bruk av DNA-analyser i enkeltsaker, og én knyttet til opprettelsen og bruken av DNA-registrene.

9.2.1 Ulike hensyn i etterforskningen av enkeltsaker

Selv om DNA-registeret foreløpig ikke spiller noen stor rolle i politiets etterforskning av kriminalsaker, så spiller DNA-analyser en avgjørende rolle i mange viktige enkeltsaker. DNA-analysenes sikkerhet, presisjon og anvendelighet gjør dem til svært gode redskaper for politietterforskning. Det er sannsynlig at DNA-teknologien både vil kunne føre til at flere saker blir oppklart enn tidligere og at en del saker blir oppklart raskere ved hjelp av DNA-analyser. Men man kan også tenke seg at politiet i enkelttilfeller legger for stor vekt, og bruker for mange ressurser, på å forfølge et "DNA-spor", kanskje på bekostning av andre viktige spor. I den grad det skjer, vil DNA-teknologien kunne virke hemmende på etterforskningen og dens overordnede målsetting.

For de som av ulike grunner får status som mis-

tenkte under en etterforskning, vil DNA-analyser kunne være effektive redskaper til å bevise uskyld. Dette forutsetter igjen at "DNA-bevis" ikke tillegges større vekt enn det er grunn til. Det kan tenkes at en mistenkt har avsatt et biologisk spor på åstedet uten at vedkommende har begått noen forbrytelse. Et sædspor beviser ikke at det er begått en voldtekt. Det er derfor i enhver etterforskning viktig å være klar over akkurat hva "DNA-beviset" faktisk beviser. Men sjansen for at et slikt bevis som en følge av statistisk variasjon i befolkningens gensammensetning, feilaktig knytter en mistenkt til et åsted, er svært liten. Brukt på riktig måte er det derfor sannsynlig at DNA-teknologien snarere vil øke rettsikkerheten enn svekke den.

Andre problemer oppstår i saker der det ikke finnes konkrete mistenkte, men der gjerningsmannen med stor sannsynlighet befinner seg innenfor en større eller mindre gruppe av personer. Hensynet til en effektiv etterforskning vil i slike tilfeller tale for at politiet får nokså vide fullmakter til å innhente prøver for DNA-analyser. Andre hensyn trekker likevel i en annen retning. I slike saker er det, som nevnt ovenfor (punkt 5.1.1), ikke anledning for politiet til å kreve prøver til DNA-analyse fra personer i den aktuelle gruppen. Innhentingen av slike prøver må derfor baseres på samtykke. Det prinsipp som ligger til grunn for denne bestemmelsen, er at straffeprosessuelle tvangsmidler ikke skal tas i bruk overfor personer som man ikke har skjellig grunn til å tro er skyldige. Men selv når det i slike situasjoner innhentes samtykke, kan det diskuteres hvor frivillig det er. Hvis du er én av ti personer som befant seg i nærheten av åstedet for en forbrytelse, og du nekter å avgi en prøve for analyse, stiller dette deg i et svært dårlig lys. På den annen side er det vanskelig å se så mange gode grunner til at du skulle nekte å avgi en slik prøve, siden det er snakk om et relativt lite inngrep. DNA-profilen din forteller dessuten ingenting om dine egenskaper, og den vil bli slettet så fort du er "sjekket ut" av saken.

Et annet aspekt ved DNA-profilering av en avgrenset gruppe av personer, er den kollektive mistenksomhet som kan oppstå. Det har forekommet, både i Norge og utlandet, at hele lokalsamfunn er blitt anmodet av politiet om å avgi prøve for DNA-analyse under etterforskningen av en straffesak. Slike situasjoner vil lett kunne føre til at alle blir gående og skule på hverandre i en slags kollektiv psykose. Riktignok vil slike situasjoner kunne oppstå også uten bruk av DNA-analyser, men bruken av slike analyser vil likevel kunne gjøre en forskjell: gruppen av personer som "mistenkes" blir mer veldefinert i det politiet går ut med en oppfordring, og folk involveres sterkere i etterfors-

kningen enn de ellers ville ha blitt. Disse momentene taler ikke nødvendigvis mot denne typen bruk av DNA-analyser overhodet, men de utgjør kanskje gode grunner til å utvise forsiktighet ved slik bruk.

9.2.2 DNA-registeret og personvern hensyn

DNA-registeret reiser et eget sett med spørsmål, blant annet i forhold til personvern hensyn. Til forskjell fra en rekke andre personregistre, må det å stå i DNA-registeret i seg selv oppleves som nokså belastende. Med visse unntak er det riktignok bare personer som er dømt for alvorlige forbrytelser som blir registrert, men de blir også stående etter at de har "gjort opp sin gjeld" med samfunnet. Helt nytt er dette ikke, siden det allerede finnes andre registre hos Kripos over dømte personer (først og fremst fingeravtryksregistre). Men det er ikke i seg selv et argument for å opprette enda et register.

Nå er riktignok kriteriene for å registrere personer i DNA-registeret relativt strenge: på visse unntak nær (se punkt 5.1.2) er det kun personer som er dømt for nokså grove forbrytelser som registreres. Det kan likevel tenkes at når man først har åpnet for registrering av DNA-profiler av kriminelle, så vil det være nokså enkelt å utvide kriteriene for registrering. I USA åpnet de første rettsreglene for DNA-registre kun for registrering av dømte seksualforbrytere. Siden har reglene i

de fleste stater blitt gradvis mer liberale, i dag er det for eksempel seks stater som registrerer DNA-profiler fra personer som er dømt for en hvilken som helst grov forbrytelse ("felonies" i amerikansk juridisk terminologi) – jf. Kimmelman (2000). Det danske lovforslag som ble vedtatt våren 2000 (se punkt 5.2.1) gir adgang til også å registrere personer som har vært siktet for visse typer forbrytelser, selv når de ikke blir dømt. Denne adgangen begrunnes med at slike personer statistisk sett har en høyere sjanse for å begå forbrytelser enn den øvrige befolkning. Likevel må en slik registrering kunne føles nokså krenkende for den som faktisk er uskyldig.

Et annet mulig problem med DNA-registeret på litt lengre sikt, er at det etter hvert som registeret blir bedre blir fristende å bruke det "blindt". Så snart politiet har et DNA-spor, vil det være enkelt å sjekke det mot registeret, uten at mistanke retter seg mot noen konkrete personer i registeret. Sannsynligheten for en "falsk positiv" vil være vesentlig større ved en slik "blind" bruk av registeret, enn når sammenfall i DNA-profil kommer i tillegg til andre beviser eller indisier. Selv om sjansene skulle være gode for at vedkommende ved nærmere undersøkelser kan heves over mistanke, kan det være en stor belastning for en tidligere kriminell, som har sonet sin dom og kanskje forsøker å begynne et nytt og bedre liv, å havne i politiets søkelys på feilaktige prinsipper.

Litteratur

- Arbetspolitiska utskottets betänkande 22/1998 rd [om den finske] Regeringens proposition med förslag till lag om integritetsskydd i arbetslivet och till vissa lagar som har samband med den. Tilgjengelig fra den finske riksdags hjemmesider, <http://www.eduskunta.fi/>
- Forskrift 21. desember 1990 om utlendingers adgang til riket og deres opphold her (utlendingsforskriften). Tilgjengelig fra Lovdata, <http://www.lovdata.no>
- Jeffreys, A. J., V. Wilson og S. L. Thein: "Hypervariable minisatellite regions in human DNA". I: *Nature* 314:67-73 (1985)
- Kimmelman, Jonathan: "The promise and perils of criminal DNA databanking". I: *Nature Biotechnology*, Vol. 18, s. 695-696 (2000)
- Lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barnelova). Tilgjengelig fra Lovdata, <http://www.lovdata.no>
- Lov 24. juni 1988 nr. 64 om utlendingers adgang til riket og deres opphold her (utlendingsloven). Tilgjengelig fra Lovdata, <http://www.lovdata.no>
- Lov om børns retsstilling (børneloven) 1960 (Danmark)
- Lovforslag nr. L 107 fremsat den 2. desember 1999: Forslag til lov om opprettelse af et centralt dna-profilregister. Tilgjengelig fra folketingets hjemmesider, <http://www.folketinget.dk>
- Lovforslag nr. L 2 (som vedtaget den 1. juni 2001): Forslag til Børnelov. Tilgjengelig fra folketingets hjemmesider, <http://www.folketinget.dk>
- National Research Council: *The Evaluation of Forensic DNA Evidence* (1996)
- Marshall, Eliot: "Which Jefferson was the father?" I: *Science* 283:153-155 (1999)
- Morling, Niels: "Retsgenetiske undersøgelser i familiesammenføringssager". I: *Nordisk rettsmedisin* nr. 1 (2000)
- NOU 1974:22 Persondata og personvern
- NOU 1993:22 Pseudonyme helseregistre: et lovutkast om personvern, pasientvern og helsevern
- NOU 1993:31 DNA-analyse i straffesaker
- NOU 1997:19 Et bedre personvern –forslag til lov om behandling av personopplysninger. Tilgjengelig fra ODIN, <http://www.odin.dep.no/>
- NOU 1999:20 Å vite eller ikke vite. Gentester ved arvelig kreft
- NOU 2001:12 Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker. Tilgjengelig fra ODIN, <http://www.odin.dep.no/>
- Ot. prp. nr. 27, 1996-97 Om lov om endringer i lov om medisinsk bruk av bioteknologi (forbud mot genetisk testing av kjønnsstilhørighet for annet enn medisinske formål). Tilgjengelig fra ODIN, <http://www.odin.dep.no/>
- Ot. prp. nr. 37, 1993-94 Om lov om medisinsk bruk av bioteknologi
- Ot. prp. nr. 55, 1994-95 Om lov om endringer i straffeprosessloven (etablering av et DNA-register mv)
- Ot. prp. nr. 56, 1996-97 Om lov om endringer i lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barnelova). Tilgjengelig fra ODIN, <http://www.odin.dep.no/>
- Ot. prp. nr. 18 (2000-2001) Om lov om endringer i straffeprosessloven og domstoloven mv. (forkynnelse av dommer og enkelte justeringer i to-instansreglene mv.). Tilgjengelig fra ODIN, <http://www.odin.dep.no/>
- RP 20/1997 rd Regeringens proposition till riksdagen med förslag till lag om ändring av 5 a och 6 kap. tvångsmedelslagen [Finland]. Tilgjengelig fra den finske riksdags hjemmesider, <http://www.eduskunta.fi/>
- RP 88/1999 rd Regeringens proposition till riksdagen med förslag till lag om ändring av utlänningslagen [Finland]. Tilgjengelig fra den finske riksdags hjemmesider, <http://www.eduskunta.fi/>
- Utlendingsdirektoratets Rundskriv 51/99: Prøveprosjekt med tilbud om DNA-analyse. Tilgjengelig fra direktoratets hjemmesider, <http://www.udi.no/>

Vedlegg:

Notat om familiebegrepet generelt, og i en somalisk kontekst spesielt

av

R. Elise B. Johansen

Stipendiat i medisinsk antropologi

Gruppe for medisinske antropologi

Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin

Postboks 1130 Blindern

0317 Oslo

Dato: 5. mai 2000

Familie og slektskap - sentrale antropologiske perspektiver generelt, og i Somalia spesielt

Somalia: Somalia referer her til alle de landområder som somaliere oppfatter som sitt land. Det vil si at det inkluderer land og folk i hele Somalia, og i tillegg det meste av Djibouti, områder i Etiopia (Ogaadeen) og Kenya (northern province).

Befolkningsgruppen er definert som folk som oppfatter seg som somaliere, og som generelt snakker somalisk og opplever seg som bærere av somalisk kultur, uavhengig av hvilken nasjonalstat de har vokst opp i. Det finnes også folkegrupper med bantu-opprinnelse i Somalia som har noe avviktende kultur og noen også sitt eget språk. Etter borgerkrigen har imidlertid mange av disse flyktet, og jeg har ikke inkludert noe om dem i det følgende. Også blant de som regnes som etniske somaliere finnes det en del variasjoner i slektskap og familiemønster mellom ulike klaner og grupper, uten at det har blitt plass til å ta det opp her. Hovedtyngden av det som blir presentert her, er hentet fra det nomadiske husholdet og slektskapssystemet, slik det spesielt er utpreget i det nordlige Somalia.

Folketall og leveveier i Somalia endres raskt og kilder spriker en god del. Men et anslag er at ca. 50% lever som nomader (med kameler, geiter og sauer). Ca. 25% lever av jordbruk (mest i sør og ofte med husdyr i tillegg som nomader tar seg av) og ca. 25% lever i byer og tettsteder.

Familie og slektskap

Slektskap har vært en av de mest sentrale områder innenfor sosialantropologisk forskning. Den viktigste grunnen til dette er at sosialantropologi generelt har fokusert på å forstå sosial organisasjon, og i alle småskala samfunn, som tradisjonelt var antropologers hovedfokus, utgjør slektskap selve fundamentet i sosial organisasjon. Det er gjennom slektskap man får sin plass i samfunnet. Gjennom slektskap overføres materielle verdier, både i form av tilgang til land som man trenger til bolig og "inntekt" (jordbruksland, land man kan jakte på, beite til dyrene og lignende), og utstyr (hus, redskaper, dyr, såkorn). Det er også ofte gjennom slekten man får tilgang til en ektefelle og derigjennom barn, og til religiøs tilhørighet. Også mange spesialiserte yrker (f.eks. jordmor, smed) går i arv via slekten.

Slekten fungerer derfor ikke bare som nøkkel til sosialt fellesskap og til å finne sin plass i samfunnet, men også som forutsetning for den daglige overlevelse, og som forsikring mot sykdom, ulykke og alderdom. I samfunn uten velfungerende (eller ikke-eksisterende) offentlige sosiale eller rettslige systemer, er det slekten som utfører disse oppgavene.

Men slektskap er ikke bare noe man "har", det må også vedlikeholdes. Vel har man rettigheter som medlem av en slektsgruppe, men for at de skal kunne opprettholdes, må man også yte når man selv kan. Man kan ikke forvente ivrig omsorg fra slektninger under sykdom eller arbeidsledighet hvis man selv unnlater å hjelpe andre når de trengte det. En konsekvens av dette er at somaliere som lever i eksil i Norge og kan nyte godt av et sosialsystem som hjelper til der slekten ville gjort det hjemme, like fullt har plikt til å hjelpe de som er igjen i et fattig og krigsherjet land. Dette er først og fremst en moralsk og medmenneskelig forpliktelse, men den

er også knyttet til muligheten for å flytte hjem igjen, der man selv kan få behov for hjelp. Dessuten har folk behov for typer hjelp også i Norge, for eksempel til barnepass, omsorg i alderdommen, sosialt nettverk osv. Fordi nettverket her er annerledes – bl.a. er det færre slektninger til stede – vil også slektskap bli brukt noe annerledes enn i hjemlandet.

Et slektskapssystem bestemmer hvilken slektsgruppe man tilhører (f.eks. ettersom slekten regnes via menn, kvinner eller begge); hvem man kan gifte seg med (f.eks. skal somaliere fra nord helst ikke gifte seg med fettere og kusiner, mens dette regnes som et positivt valg i det sørlige Somalia); hvor det nygifte paret bosetter seg (hos konas eller mannens familie), hvordan arv fordeles (bare gutter arver, begge kjønn arver, første- eller sistefødte arver mest, man arver ulike ting e.l.) etc.

Men selv om det finnes systemer og regler for hvordan man regner slektskap, hvem som er nær og fjern, hvilke relasjoner som er mest bindende og hvem som har hvilke plikter og rettigheter overfor hverandre, tilpasses dette i praksis andre forhold, som f.eks. hvem som er i nærheten, hvem man har et nært og godt forhold til, hvem som har bedre/dårligere økonomisk situasjon, og spesielle sympatier og antipatier.

Slektskapstermer betegner altså ikke bare et biologisk forhold, med også dertil hørende rettigheter og plikter, og – vel så mye – sosiale relasjoner.

Slektskap i Somalia

Somaliske slektskapsbegreper og betydningen av disse er kanskje først og fremst kjent i vesten på grunn av borgerkrigen i Somalia, der ulike klaner sto mot hverandre. Klanene har en stor politisk betydning i Somalia, noe som også er tydelig i fokus i det lille som finnes av sosialantropologisk forskning fra og på Somalia.

Familie: I norsk sammenheng forestiller man seg gjerne kjernefamilien – nærmere bestemt mor, far og deres biologiske barn – som den naturlige familieenhet. Videre antar man at de bor sammen, og at de har et felles system som sørger for fordeling av goder (materielle og omsorg) og arbeidsoppgaver (forsørgelse, husarbeid, omsorg for barn etc). Men fordi både sammensetning, boform, fordeling av arbeid og goder, og slektsrelasjonene varierer sterkt mellom ulike samfunn, og innad i hvert enkelt samfunn, er det ofte en fordel å analysere forhold i forhold til to av dens viktigste bestandeler; slektskap og hushold.

Somaliske familier vil både ligne på og være forskjellig fra norske familiemønstre, og det vil variere i forhold til hva slags livsgrunnlag familien har, om de er husdyrnomader, jordbrukere eller kombinerer de to, eller om de driver handel eller har andre typer serviceyrker.

I somaliske familier der én mann har flere koner (dvs. de fleste nomader over 40 år), er det vanlig at hver kone med sine barn danner hvert sitt hushold, mens mannen sirkulerer rundt som en slags gjest. Kvinnene "eier" hus og inventar, og de har også ansvar for arbeidet med og dermed disposisjonsrett over mindre dyr som geiter og sauer. Det er disse dyrene som danner livsgrunnlaget for kvinnene og hennes barn, selv om de strengt tatt er mannens eiendom.

Et hushold kan, i tillegg til en kone og ekteparets barn, bestå av eventuelt ugifte yngre søsken som kan hjelpe til med barneoppdragelse (jenter) eller husdyrhold (gutter), "adopterte" barn og andre slektninger, som tanter, onkler, besteforeldre eller andre man har et godt forhold til. Foreldre (kvinnens og/eller mannens), særlig enker og enkemenn, vil også ofte bo der, slik at barna kan ta seg av dem.

Slektskap regnes etter to grunnprinsipper: 1) nedstamming eller biologisk slektskap (via mors og/eller fars ættelinje) og 2) "kontrakt", spesielt i form av ekteskap. I tillegg har man ofte "kategorisk slektskap", altså folk man regner som slekt (enten i form av biologisk eller kontrakt) enten via adopsjon eller annet. I Afrika, Somalia inkludert, er det vanlig at nære slektskapstermer og relasjoner overføres til en videre krets personer. For eksempel omtales fars brødre (både egne og klassifikatoriske; det vil si fettere og tremenninger via mannslinjen) som far, og de har også de samme plikter overfor barnet som far, noe som særlig blir aktuelt der far ikke er i stand til å fylle sine forpliktelser. Det er derfor også vanlig at hvis far dør, vil konen måtte eller kunne gifte seg med en av hans brødre (bror av samme mor og/eller far, fetter eller fjernere slektning). På samme måte vil mors søstre omtales som "lille mor" og ha mange av de samme forpliktelsene overfor familien. Hvis konen dør kan også hennes søster bli gitt som ny kone til ektemannen. Men også ellers er det relativt vanlig at kvinner oppdrar et av sine søstres barn.

Det somaliske slektskapssystemet er definert som et segmentert klansystem, det vil si en gruppe mennesker som regner at de har en felles forfar, uten at de nødvendigvis kan gjøre rede for alle ledd i genealogien dit. Hver klan kan ha flere hundre tusen medlemmer.

Klanen er igjen delt opp i ulike ættelinjer som kan regne genealogier 6-10 slektsledd bakover. Disse undergruppene fungerer som samlede grupper økonomisk og politisk. For individene har undergruppene større praktisk relevans enn klanene. Rettslig fungerer de blant annet slik at gruppen står samlet ansvarlig for de

handlinger medlemmene gjennomfører. De kan for eksempel samlet avtale og betale erstatning til offerets ættelinje i tvister og kriminalsaker.

Klanene og ættelinjene er patrilineære, det vil si at man tilhører samme avstammingsgruppe som far, farfar og så videre. Dette gjelder også kvinnene. Men fordi ættelinjen går gjennom menn, vil kvinners barn tilhøre sin fars avstammingsgruppe. Både far og fars søster tilhører derfor samme klan som en selv, mens mor og mors søstre, som man ofte har tette emosjonelle bånd til, tilhører en annen klan. Likeledes vil barna til fars brødre tilhøre ens egen ættelinje, mens barna til fars søstre tilhører sine respektive fedres ættelinje.

Det å tilhøre samme avstammingsgruppe regnes som mer bindende enn slektskap mellom andre typer slektninger (ved inngifte eller mors linje). Dette kan få praktisk betydning i tvister og uenighet mellom de to ættelinjene. Når slike interessekonflikter oppstår (f.eks. om tilgang til vanningssteder eller politiske poster), forventes man å støtte sin ættelinje via fars linje. Man kan derfor risikere å stå i konflikt med sin mors og/eller kones ættelinje.

Hushold

Et hushold består ofte, men ikke alltid, av mennesker som er i slekt, og det består ofte, men ikke alltid, av mennesker som bor under samme tak. Den vanligste definisjonen er at et hushold omfatter de mennesker som regelmessig inntar sine måltider sammen. Grunnen til at felles bolig ikke brukes som kriterium, er at dette varierer sterkt, og mange steder er det vanlig at menn bor adskilt fra kvinner. I nomadiske hushold i Somalia er det vanlig at menn og større gutter bor borte fra husholdet i lengre perioder – enten på grunn av at de må reise med dyrene for å skaffe beite og vann, fordi mennene har flere koner som de flytter mellom, eller fordi de har arbeid i en annen by eller et annet land. Men i Somalia, som i det meste av Afrika ellers, er det vanlig at kvinner og menn spiser adskilt, så det at maten tilberedes sammen er kanskje en nødvendig presisering.

Ofte utgjør husholdet en økonomisk enhet, et arbeidsfellesskap og et konsumfellesskap. Husholdets sammensetning vil variere over tid (avhengig av antall og alder på barn, koner og andre), og som oftest vil det inneholde flere enn en kjernefamilie; for eksempel en eller begge siders foreldre, søsken, tanter, onkler, nevøer, nieser og søskenbarn. Men man vil også ofte finne personer der som ikke er i slekt med familien, som av ulike årsaker inngår i deres hushold.

I mange samfunn er det en latent konflikt mellom husholdet og familien. Både menn og kvinner har slektninger utenfor husholdet som de har forpliktelser overfor. Derfor kan det ofte oppstå krysspress og lojalitetskonflikter mellom de som bor i samme hushold og slektninger eller andre utenfor husholdet. For eksempel kan det oppstå konflikter mellom ektefeller fordi konene føler at deres ektemenn bruker mer penger på deres foreldre, andre koner, nevøer og nieser eller elskerinner, enn på henne og deres felles barn. Dette kan også tilspisse seg der kona har barn fra før som hun føler blir "stemoderlig" behandlet (et begrep som antyder at det også i Norge finnes forestillinger om slik forskjellsbehandling).

Ekteskap i Somalia

Valg av ektefelle: Tradisjonelt skal man ikke gifte seg med noen man har felles patrilineært slektskap med nærmere enn seks generasjoner bakover. Det oppfattes ikke som blodskam å gifte seg innenfor denne gruppen, men det øker muligheten for konflikter. Man ønsker i stedet å bruke ekteskapsforbindelser til å etablere bånd til ulike klaner som man kan ha nytte av i ulike sammenhenger, og til å minske faren for konflikter.

Derimot er det ofte et ønske å få ordnet ekteskap med mors klan. På den måten får man tettere bånd til barnas ektefelle og dennes slektninger. Imidlertid varierer dette mellom ulike klaner. Det er også blitt mer vanlig å gifte seg innen klanen etter at borgerkrigen brøt ut, siden dette oppfattes som tryggere.

Ved ekteskapsinngåelser, som vanligvis arrangeres av ektefellenes familier, utveksles det gaver mellom de to slektene både før ekteskapet trår i kraft og mens partene er gift. Ekteskap er derfor også en pakt mellom to slektsgrupper og "familier", ikke bare mellom to individer. Som regel vil hele ættelinjen bidra med dyr og utstyr til medgift (fra mannens familie til konas familie) og brudepris (fra konas familie til mannens). Etter bryllupet beholder kvinnen sitt navn, sin ættelinje og klan-tilknytning. Alle barn som unnfanges mens ekteskapet er gyldig vil tilhøre mannen og hans klan (pater-est).

Etter bryllupet vil paret bo den første perioden hos kvinnens familie (1 måned til ett år), før de flytter og etablerer seg fast hos mannens slektninger.

Når en somalisk kvinne er gift vil hennes agnatiske slektninger (ættelinjen på farssiden) fortsatt være de som er juridisk ansvarlige for henne. (Søster-bror forholdet er tettere enn mann-kone-forholdet).

Skilsmisse er relativt vanlig i Somalia, og i en undersøkelse hadde over halvparten av de eldre kvinnene vært gift mer enn en gang. Den store skilsmissehyppigheten er nok også både årsak til og konsekvens av at blodsbånd

regnes som tettere og mer bindende enn bånd inngått ved ekteskap.

"Adopsjon" slik vi kjenner det i Norge, er et ukjent fenomen i Somalia. Derimot er det svært vanlig at man tar til seg nære slektnings barn. Disse barna blir ikke formelt adoptert, og de vedlikeholder relasjoner til sine biologiske foreldre i den grad avstand og økonomi gjør det mulig, men de vil i det daglige praktiske henseende inngå i sin "adoptivfamilie". Slik "adopsjon" kan ha ulike bakgrunn; barnets egne foreldre kan være fattige, syke eller døde, eller de kan ha svært mange barn, mens "adoptivfamilien" har færre barn, bedre økonomi eller bor slik til at det er lettere for barnet å gå på skole der. Eller de kan ha en forpliktelse til å gjøre en gjenytelse for noe annet.

"Adoptivbarnet" kan få en god utdanning eller andre muligheter, for eksempel til å drive forretning. Men det kan også inngå i det daglige arbeidet i husholdet på linje med andre, for eksempel med jordbruk, husdyrhold, forretningsdrift eller husholds- og omsorgsoppgaver. I noen tilfeller, kanskje spesielt der slektskapsforholdet er fjernt, vil også barna kunne utnyttes som billig arbeidskraft.

Krig og nød: Krigen og nøden generelt, og spesielle naturkatastrofer spesielt, øker behovet for hjelp, og det kan være vanskelig å si nei til å ta til seg en slektnings barn og gi det en god oppvekst i Norge, hvis alternativet er sult og nød. Dette er både plikt og ansvar.

Oppsummering

Som vi har sett, er det somaliske slektskapssystemet mer omfattende enn det norske, både hva gjelder antall personer det omfatter og den rolle det spiller i folks daglige liv. Fordi kjernefamilien er en usikker enhet på grunn av den høye skilsmisefrekvensen, blir klantilhørighet desto mer sentralt. Videre vil personer stå ansvarlig for hverandre i langt større grad enn i Norge. Brødre og parallellsøskenbarn (de som er i samme ættelinje som ham selv) vil delvis kunne erstatte hverandre når det gjelder omsorg for barn, og endog som ektefelle dersom en dør. Det samme gjelder på kvinnes side.

Blodsband, eller ættelinjen via far, er den viktigste basis for sosial, politisk, rettslig og økonomisk organisering. Det er gjennom klanen og ættelinjen man får tilgang til livsnødvendige ressurser; rettshjelp ved konflikter; hjelp ved sosial nød, sykdom eller ulykke; og også ektefelle og barn. Men man kan også trekke på mors ættelinje til slike formål. I et så karrig og hardt klima som i Somalia, med tørke og ufred, er det ofte nødvendig å sende barn og andre til slektinger for kortere eller lengre perioder. Den manglende politiske stabiliteten i landet har ytterligere forsterket betydningen av slektskap og avhengigheten av de typer rettigheter slike relasjoner gir.

Kilder

- Helander, Bernhard 1988: The slaughtered camel: Coping with fictitious decent among the hubeer of southern Somalia. University of Uppsala, dr.gradsoppgave i kultur antropologi.
- Helander, Bernhard 1989: «Den somaliske familien» i UDI's grunninformasjonsmappe.
- Helander, Bernhard 1991: «Words, worlds and wishes: The aesthetics of Somali Kinship». I Cultural Anthropology, Journal of Society for cultural anthropology hefte 1, side:113-120
- Højdhall, Torunn 2000: Somaliere i diaspora: En studie av splittede somaliske hushold. HiO-Hovedfagsrapport 2000 nr. 4 Høgskolen i Oslo.
- Lewis, I.M. 1994: Blood and bone: The call of kinship in Somalia. The red sea press
- Talle, Aud 1993: «Transforming Women into «Pure» Agnates: Aspects of Female Infibulation in Somlia». I Carved flesh cast selves. Gendered Symbols and Social Practices, ed. Broch-Due, Rudie & Bleie. Berg, Oxford.

Adresse: Boks 522 Sentrum, 0105 OSLO • Tlf: 22 24 87 91 • Fax: 22 24 27 45 • e-post: bioteknologinemnda@bion.no • www.bion.no

BIOTEKNOLOGINEMNDA

ISBN 82-91683-09-3